

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΗΣ ΠΡΟΣΧΟΛΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ
ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ

ΣΤΕΝΑΚΗ ΕΛΕΝΗ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΗΤΡΩΟΥ

4212014235

**ΘΕΜΑ: «Το Διαζύγιο σε μυθιστορήματα της Παιδικής και Εφηβικής
Λογοτεχνίας»**

Η ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Παπαδάτος Ιωάννης	Επικ. Καθηγητής ΤΕΠΑΕΣ Παν. Αιγαίου	Επιβλέπων
Αναγνωστοπούλου Διαμάντη	Καθηγήτρια ΤΕΠΑΕΣ Παν. Αιγαίου	Μέλος
Νικολάου Ελένη	Λέκτορας ΤΕΠΑΕΣ Παν. Αιγαίου	Μέλος

ΡΟΔΟΣ, Ιούνιος 2018

Περιεχόμενα

Περίληψη	σελ.4
Abstract.....	σελ. 4
Εισαγωγή.....	σελ. 5
Οι συγγραφείς.....	σελ.7

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ^ο : Η Παιδική και η Εφηβική λογοτεχνία.....	σελ.10
1.1. Η παιδική λογοτεχνία.....	σελ.12
1.2. Η εφηβική λογοτεχνία.....	σελ.14
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ^ο : Το διαζύγιο.....	σελ.18
2.1. Διαζύγιο και σχέσεις.....	σελ.20
2.2. Διαζύγιο και αλλαγές στον τρόπο ζωής.....	σελ.21
2.3. Αντιδράσεις των παιδιών στο διαζύγιο ανάλογα με την ηλικία.....	σελ.22
2.4. Αντιδράσεις των παιδιών στο διαζύγιο ανάλογα με το φύλο.....	σελ.26
2.5. Παράγοντες για την ομαλή προσαρμογή στο διαζύγιο.....	σελ.29
2.6. Προτάσεις αντιμετώπισης.....	σελ.32
2.7. Απόψεις εκπαιδευτικών.....	σελ.40
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3 ^ο : Τα άτομα και οι κοινωνικοί θεσμοί.....	σελ.46
3.1. Η οικογένεια.....	σελ.46

3. 2. Το φιλικό περιβάλλον.....σελ.48
3.3. Το σχολείο.....σελ.49
3.4. Άλλοι παράγοντες.....σελ.50
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4 ^ο : Οι χαρακτήρες και οι συγκρούσεις τους.....σελ.52
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5 ^ο : Επισκόπηση βιβλιογραφίας.....σελ.58
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6 ^ο : Το υλικό, οι στόχοι και η μεθοδολογία της έρευνας.....σελ.62
6.1. Το υλικό.....σελ.62
6.2. Οι στόχοι.....σελ.64
6.3. Η μεθοδολογία της έρευνας.....σελ.64

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΤΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7 ^ο : Διαζύγιο και Οικογένεια στα μυθιστορήματα.....σελ.68
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8 ^ο : Διαζύγιο και φιλικό περιβάλλον στα μυθιστορήματα.....σελ.82
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9 ^ο : Διαζύγιο και σχολικό περιβάλλον στα μυθιστορήματα.....σελ.89
Συμπεράσματα.....σελ.93
Βιβλιογραφία.....σελ.96

Περίληψη

Το θέμα της έρευνάς μας είναι το διαζύγιο σε μυθιστορήματα της παιδικής και εφηβικής λογοτεχνίας. Τα βιβλία τα οποία προσεγγίσαμε είναι η *Κουκλίνα* της Βούλας Μάστορη και *Ο Σίσυφος στο μπαλκόνι* του Πέτρου Τατσόπουλου. Στο θεωρητικό μέρος αναφερόμαστε στην παιδική και εφηβική λογοτεχνία, στους κοινωνικούς θεσμούς και στα άτομα (οικογένεια, σχολείο, κοινωνικό -φιλικό περιβάλλον) με έμφαση στους κεντρικούς ήρωες και ηρωίδες ως υποκείμενα δύσκολων καταστάσεων και τέλος, στους χαρακτήρες. Στα συγκεκριμένα βιβλία, σε γενικές γραμμές, με επιμέρους διαφοροποιήσεις, η οικογένεια εμφανίζεται ως υποστηρικτική, το δε σχολικό και ευρύτερα κοινωνικό περιβάλλον φιλικό.

Abstract

The subject of our study is referred to novels for children and adolescents. The novels we analyzed are *Kouklina* of Βούλα Μάστορη and *O Sisyphos sto balkonni* of Πέτρου Τατσόπουλου. At the theoretical part of our research we talk about literature for children and adolescents, social institutions and persons (family, school, social-friendly environment) pointedly to the central heroes and heroines as subjects of difficult situations and finally, to characters. At the given novels, generally, with subplot differentiations, family appears supportive. Also the school and the wide social environment are friendly.

Εισαγωγή

Μετά τη μεταπολίτευση του 1974 παρατηρείται μια έκρηξη στον χώρο της παιδικής και της εφηβικής λογοτεχνίας. Πολλά θέματα, προβληματισμοί και προβλήματα που ενδιαφέρουν το παιδί και τον έφηβο άρχισαν να αποτυπώνονται στη λογοτεχνία. Ένα από αυτά είναι το διαζύγιο, το οποίο απασχόλησε την εργασία μας. Η προσέγγισή μας είναι κατά βάση κοινωνιολογική. Το υλικό μας το αποτελούν τα μυθιστορήματα *Κουκλίνα* της Βούλας Μάστορη και *ο Σίσυφος στο μπαλκόνι* του Πέτρου Τατσόπουλου.

Αρχικά, στο πρώτο μέρος που είναι το θεωρητικό πλαίσιο και στο πρώτο κεφάλαιο, κάνουμε αναφορά στην παιδική και την εφηβική λογοτεχνία, στην ιστορία τους, στην εξέλιξη τους και στα είδη στα οποία χωρίζεται η κάθε μια αντίστοιχα. Ακόμα αναφερόμαστε και στην συμβολή της λογοτεχνίας στα παιδιά και στους εφήβους. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναφερόμαστε στο διαζύγιο ως φαινόμενο, από κοινωνιολογικής-ψυχολογικής πλευράς και στα αποτελέσματα και στις επιρροές που ασκεί στα άτομα που το βιώνουν. Στο τρίτο κεφάλαιο αναφερόμαστε στην επίδραση που ασκεί, το διαζύγιο, πιο συγκεκριμένα στους κοινωνικούς θεσμούς και στα άτομα τόσο της οικογένειας, του φιλικού περιβάλλοντος αλλά και του σχολείου. Δηλαδή, αναλύουμε το πώς επηρεάζονται οι κοινωνικοί θεσμοί από αυτό. Στο τέταρτο κεφάλαιο αναφερόμαστε στους χαρακτήρες της λογοτεχνίας σε γενικό και θεωρητικό πλαίσιο. Γίνεται καταγραφή των ειδών των χαρακτήρων και το πώς αυτοί συγκρούονται. Έπειτα, παρουσιάζουμε μια καταγραφή ερευνών που είχαν παρόμοιο θεματικό άξονα με την δική μας, άλλες από τον λογοτεχνικό και άλλες από τον ψυχολογικό τομέα. Κλείνοντας το πρώτο μέρος της έρευνας μας αναφερόμαστε στο υλικό μας, δηλαδή στα δύο μυθιστορήματα, παραθέτοντας τις περιλήψεις τους, αλλά και τους στόχους της έρευνας μας, οι οποίοι αφορούν στο πώς επηρεάζει η οικογένεια, το φιλικό και το σχολικό περιβάλλον τον/την ήρωα/ίδα στην κατάσταση διαζυγίου που βιώνει. Ακόμη, αναφερόμαστε και στην μεθοδολογία της

κοινωνιολογικής έρευνας αλλά και ειδικότερα στην επιλογή της μεθόδου ανάλυσης περιεχομένου.

Στο δεύτερο μέρος της έρευνάς μας πραγματοποιείται η παρουσίαση των ευρημάτων μας. Στο πρώτο κεφάλαιο αναφερόμαστε στην οικογένεια στα μυθιστορήματα, δηλαδή στους χαρακτήρες που αποτελούν οικογένεια για τον/την ήρωα/ίδα του κάθε μυθιστορήματος και στη στάση που τηρούν στην κατάσταση διαζυγίου που βιώνει ο/η ήρωας/ίδα. Αντίστοιχα, στα δύο επόμενα κεφάλαια αναφερόμαστε στο φιλικό και το σχολικό περιβάλλον στα μυθιστορήματα που μελετάμε, δηλαδή τους χαρακτήρες που αποτελούν το φιλικό και το σχολικό περιβάλλον του/της ήρωα/ίδας του κάθε μυθιστορήματος και την στάση που τηρούν απέναντί του/της κατά το διαζύγιο. Αξίζει να σημειωθεί ότι και στα τρία αυτά κεφάλαια, παράλληλα με τις συγκρίσεις, αναφερόμαστε και στη στάση των ηρώων/ιδών και τις διαφορές σε αυτήν. Ακόμη, στο μέρος των προσεγγίσεών μας, κοινωνιολογικού περιεχομένου, αναφερόμαστε και στην τυπολογία του χαρακτήρα των μυθιστορημάτων. Τέλος, στο τελευταίο κεφάλαιο της έρευνας, κάνουμε μια μικρή σύνοψη της ανάλυσής μας, παραθέτοντας τα συμπεράσματά μας σύμφωνα με τους στόχους που θέσαμε.

Λίγα λόγια για τους συγγραφείς

Βούλα Μάστορη

Η Βούλα Μάστορη γεννήθηκε στις 17 Φεβρουαρίου του 1945 και πέθανε στις 21 Νοεμβρίου του 2016 σε ηλικία 71 ετών. Καταγόταν από το Αγρίνιο της Αιτωλοακαρνανίας και ήταν συγγραφέας κυρίως της παιδικής λογοτεχνίας από το 1974, έχοντας στο ενεργητικό της πάνω από 40 βιβλία για παιδιά και τρία για ενήλικες. Έχει βραβευτεί από τη Γυναικεία Λογοτεχνική Συντροφιά, τον Κύκλο Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου, την Εταιρία Ελλήνων Λογοτεχνών, το Υπουργείο Πολιτισμού και έχει τιμηθεί με το Κρατικό Βραβείο Παιδικής Λογοτεχνίας το 2005 και με αναγραφή στο Διεθνή Τιμητικό Πίνακα IBBY. Ήταν υποψήφια για το διεθνές Βραβείο Άντερσεν το 2008 και το 2014. Αποσπάσματα από τα βιβλία της περιλαμβάνονται στα παιδικά ανθολόγια.

Έργα της:

Παραμύθια-Διηγήματα

- (1975). *Με λένε Αλέξη*. Παπαδόπουλος.
- (1975). *Στα φτερά της Μέλισσας – Στη Γη με τα Μυρμήγκια*. Παπαδόπουλος, Έπαινος Κύκλου Ελληνικού Παιδικού Βιβλίου (1977).
- (1978). *Ένα γεμάτο μέλια χεράκι*. Κέδρος.
- (1988). *Απορίες παιδιών – Θάλασσα*. Ελληνικά Γράμματα.
- (1999). *Ο χιονάνθρωπος πήρε τη μαμά*. Πατάκης, Βραβείο Κύκλου Ελληνικού Παιδικού βιβλίου 2000, Αναγραφή στο Διεθνή Τιμητικό Πίνακα IBBY.
- (2005). *Δωριλένια*. Πατάκης, Κρατικό Βραβείο Παιδικής Λογοτεχνίας.

Μυθιστορήματα

- (1982). *Τ' αυγουσιάτικο φεγγάρι*. Πατάκης. Έπαινος Εταιρείας Ελλήνων Λογοτεχνών.
- (2006). *Κουκλίνα*. Πατάκης.
- (2009). *Ψίθυροι αγοριών*. Πατάκης.

Ποίηση

- (1977). *Η Χώρα με τις δύο Πολιτείες και τις Μυγδαλένιες Κούνιες*. Κέδρος.

Θέατρο

- (1976). *Κάποτε σε μια κυψέλη*. Κέδρος. Βραβείο Γυναικείας Λογοτεχνικής Συντροφιάς (1977).

Πέτρος Τατσόπουλος

Ο Πέτρος Τατσόπουλος, γεννημένος στο Ρέθυμνο το 1959 μεγάλωσε στην Αθήνα. Παρακολούθησε μαθήματα οικονομικών στη Βιομηχανική Σχολή του Πειραιά και πολιτικών επιστημών στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, χωρίς όμως να ολοκληρώσει τις σπουδές του και χωρίς να πάρει πτυχίο. Εργάστηκε ως σεναριογράφος, ασκούμενος κοινωνικός λειτουργός, ως σύμβουλος εκδόσεων στους οίκους *Λιβάνη* και στους οίκους *Καστανιώτη* και ως σύμβουλος σεναρίων στην κρατική τηλεόραση (ΕΡΤ). Ακόμη, πήρε τον ρόλο του δημοσιογράφου και του παρουσιαστή στην εκπομπή βιβλίου *Πνεύμα αντιλογίας* και στην σειρά ντοκιμαντέρ της τηλεόρασης του ΣΚΑΙ *1821*. Είναι μέλος της Εταιρίας Ελλήνων Συγγραφέων από το 1989, καθώς συμμετείχε και στο Διοικητικό της Συμβούλιο την περίοδο 2001-2003. Επίσης, είναι ιδρυτικό μέλος της Ένωσης Σεναριογράφων Ελλάδος. Ασχολήθηκε και με την πολιτική καθώς εκλέχθηκε βουλευτής του ΣΥΡΙΖΑ στις βουλευτικές εκλογές του Μαΐου του 2012, όμως τον Ιανουάριο του 2014 υπέβαλε την παραίτηση του από το κόμμα, χωρίς αυτή να συνοδεύεται από την παραίτηση του από την βουλευτική έδρα.

Έργα του:

Μυθιστορήματα

- (1980). *Οι ανήλικοι*, μυθιστόρημα. Υάκινθος.
- (1982). *Το πασίπονο*. Εστία.
- (2001). *Ανάλαφρες ιστορίες*. Εστία
- (2009). *Ο Σίσυφος στο μπαλκόνι*. Μεταίχμιο. [Βραβείο Ακαδημίας Αθηνών, 2009]
- (2016). *Γκαγκάριν: Ο κόσμος από χαμηλά*. Οζύ.

Σενάρια κινηματογράφου

- (1981). *Οι Απέναντι* του Γιώργου Πανουσόπουλου.
- (1983). *Υπόγεια διαδρομή* του Απόστολου Δοξιάδη.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ
ΚΑΙ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Κεφάλαιο 1^ο

Η παιδική και η εφηβική λογοτεχνία

Η παιδική και η εφηβική λογοτεχνία αποτελεί ένα υποσύνολο της καθόλου λογοτεχνίας, που παρουσιάζει μεγάλη άνθηση ιδιαίτερα στα μεταπολιτευτικά χρόνια (Γκίβαλου, 1997:20). Με τον όρο παιδικά-εφηβικά λογοτεχνήματα, αναφερόμαστε στα αισθητικά λογοτεχνικά κείμενα που είναι σε θέση να φέρουν τα παιδιά και τους εφήβους σε επαφή με την αισθητική πλευρά της τέχνης αλλά και αναπτύσσουν την κριτική τους σκέψη και τη φαντασία τους είτε με πιο μυθοπλαστικά κείμενα ή με πιο ρεαλιστικά. Τόσο η παιδική όσο και η εφηβική λογοτεχνία αποτελούν μια ιδιαίτερη ψυχοαισθητική, γλωσσική και αξιακή μορφή αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο παιδί και στον εξωτερικό ιστορικοκοινωνικό χώρο. Η επαφή του παιδιού με την λογοτεχνία, με τις αισθητικές, συμπεριφοριστικές και κοινωνικές αξίες που προσφέρει εκείνη, καθορίζει τις συμπεριφορές και τα πλαίσια δράσης του αναγνώστη και της αναγνώστριας.¹ Ως πηγή του λογοτεχνικού δημιουργήματος αποτελεί η κοινωνική πραγματικότητα, όμως η έκφραση και η αισθητική μορφοποίηση των σχέσεων και των αντιφάσεων είναι δουλειά του λογοτέχνη. Έτσι, η λογοτεχνία πέρα από αισθητική και γλωσσική καλλιέργεια του αναγνώστη στοχεύει και στην ευρύτερη κοινωνικοπολιτισμική αγωγή του (Κατσίκη-Γκίβαλου, 1997: 24).

Όπως προαναφέρθηκε, η παιδική και η εφηβική λογοτεχνία ασκεί επιρροή τόσο στον ψυχικό και συναισθηματικό κόσμο του αναγνώστη όσο και στον νοητικό του κόσμο. Πιο συγκεκριμένα, τον εξοικειώνει με την κοινωνική πραγματικότητα, παρουσιάζει πανανθρώπινες αξίες και ιδανικά, συμβάλλοντας στην ενεργό συμμετοχή και ένταξή του στην κοινωνία και ταυτόχρονα βοηθάει στην διαμόρφωση του χαρακτήρα και της προσωπικότητας του. Αντιμετωπίζει λοιπόν το παιδί και τον

---

¹ Στη συνέχεια η χρήση του αρσενικού γένους δεν συνιστά αποδοχή της παρωχημένης σεξιστικής αντίληψης για τα φύλα, αλλά είναι δηλωτική της γραμματικής υποκατηγορίας (αναγνώστης/αναγνώστρια, ήρωας/ηρωίδα, έφηβος/έφηβη, ο/η εκπαιδευτικός, μαθητής. μαθήτρια) και επιλέγεται για λόγους οικονομίας

έφηβο αναγνώστη ως ξεχωριστή οντότητα με τις δικές της ανάγκες και απαιτήσεις. Γι' αυτό και το «υλικό» που χρησιμοποιείται για την ανάπτυξη της λογοτεχνικής και αισθητικής μόρφωσης του αναγνώστη και την διεύρυνση του νοητικού ορίζοντά του, περιέχει θέματα τέχνης και εκπαίδευσης που να είναι κατάλληλα για την ηλικία του, καθώς η παιδική-εφηβική ηλικία αποτελεί σημαντικό παράγοντα για την μετάβαση του παιδιού και του έφηβου στο κόσμο του αύριο, διαμορφώνοντας το πλαίσιο αξιών και συμπεριφορών του αυριανού πολίτη (Κατσίκη-Γκίβαλου, 1997:25).

Κύριο στοιχείο διαμεσολάβησης του λογοτεχνικού έργου και του αναγνώστη είναι ο δάσκαλος, που οφείλει να γνωρίζει τα χαρακτηριστικά τους. Πρέπει να κατέχει την αγάπη και την βαθιά γνώση της λογοτεχνίας, με κοινό είτε παιδιά είτε εφήβους. Επίσης, πρέπει να γνωρίζει καλά το αντικείμενο της λογοτεχνίας και όχι μόνο τον ρόλο της στην καλλιέργεια της γλώσσας και της γνώσης του παιδιού, όπως συνήθως χρησιμοποιείται σήμερα, αλλά και τον ρόλο της στην αισθητική καλλιέργεια, στην καλλιέργεια της φαντασίας, στην ομαλή κοινωνικοποίηση του παιδιού και του εφήβου αλλά και στην ψυχική του ωρίμανση (Κατσίκη-Γκίβαλου, 1997:25).

Παράλληλα, ο εκπαιδευτικός οφείλει να γνωρίζει την ψυχοαισθητική δομή του παιδιού, τη κλίμακα των γνωστικών του δυνατοτήτων, και των δυσκολιών που αντιμετωπίζει το παιδί στην διαδικασία της μετάβασης του από την άγνοια στη γνώση. Δηλαδή ο δάσκαλος δεν οφείλει να γνωρίζει καλά μόνο το λογοτεχνικό αντικείμενο αλλά και τη μεθοδολογία της διδασκαλίας των λογοτεχνικών κειμένων. Ο εκπαιδευτικός πρέπει να προκαλεί την έκφραση των προσωπικών βιωμάτων του παιδιού ή του εφήβου με βάση το λογοτεχνικό κείμενο που διδάσκεται. Οφείλει να δίνει σημασία στην ανταπόκριση του παιδιού και του εφήβου, που ποικίλει ανάλογα με τις προσωπικές εμπειρίες και ευαισθησίες του. Με αυτόν τρόπο, τοποθετεί το παιδί και τον έφηβο στο κέντρο του ενδιαφέροντος, σεβόμενος την ιδιαιτερότητα του κάθε παιδιού στη λογοτεχνική επικοινωνία, η οποία μορφοποιείται ανάλογα με τα συναισθήματα που αναπτύσσει ο δέκτης του λογοτεχνικού έργου (Κατσίκη-Γκίβαλου, 1997: 65).

Πέρα από την εκπαιδευτική χρήση η λογοτεχνία μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ως *ψυχολογική θεραπεία*. Στα εκπαιδευτικά ψυχολογικά προγράμματα το θέμα της *βιβλιοθεραπείας* στην ελληνική εκπαίδευση δεν έχει δοκιμαστεί σε πειραματικό

στάδιο. Σε 24 έρευνες του εξωτερικού έχει αποδειχθεί ότι η βιβλιοθεραπεία απέσπασε θετικά αποτελέσματα στη χρήση παιδικών βιβλίων με αποδέκτες τα παιδιά. Μάλιστα το ενδιαφέρον των ερευνών δεν παρατηρήθηκε στην απλή ανάγνωση των επιλεγμένων βιβλίων, αλλά με τη συζήτηση τους στην ομάδα εργασίας, και κυρίως στις περιπτώσεις που τα παιδιά ταυτίστηκαν με κάποιον από τους ήρωες των βιβλίων. Ωστόσο, η βιβλιοθεραπεία ως όρος έχει κάποιους περιορισμούς καθώς πρέπει να λάβει πολλή προσοχή στο πώς θα χρησιμοποιηθεί, και ιδιαίτερα από άτομα που δεν έχουν την απαραίτητη ψυχολογική παιδεία (Παπαδοπούλου-Μανταδάκη, 2003: 21).

Διαβάζοντας για τα προβλήματα των άλλων, μερικά από τα οποία μοιάζουν με τα δικά τους, τα παιδιά και οι έφηβοι αισθάνονται ότι δεν είναι μόνα και απομονωμένα με τα προβλήματά τους. Με την ανάγνωση μπορούν να εξωτερικεύσουν τον θυμό, τον φόβο και τη λύπη που νιώθουν σε σχέση με τα συναισθήματα του πρωταγωνιστή του βιβλίου. Η εκτόνωση του αναγνώστη-παιδιού της συναισθηματικής του έντασης έχει ως αποτέλεσμα την ψυχική αποκατάστασή του και ταυτόχρονα την ψυχικής του ωρίμανση μέσω της συζήτησης-διαλόγου των βιβλίων στην τάξη. Εφόσον θίγεται ένα συγκεκριμένο θέμα, για παράδειγμα καβγάδες στο σπίτι, που αγγίζει το παιδί ή τον έφηβο στην καθημερινότητα του, εκείνο ανταποκρίνεται με ενδιαφέρον (Παπαδοπούλου-Μανταδάκη, 2003: 23).

Καθώς το σχολείο έχει σκοπό να προετοιμάσει τον νέο για την παρούσα και μελλοντική ζωή του, τα θέματα που αναλύονται αφορούν πραγματικές συμπεριφορές παιδιών, που οι γονείς τους έχουν χωρίσει, θέλουν να φύγουν από το σπίτι, κατηγορούν τον εαυτό τους για τον χωρισμό των γονέων. Με τις συμπεριφορές αυτές που παρουσιάζονται από τους ήρωες των βιβλίων, υπάρχει μια πιθανότητα, με βάση την βιβλιοθεραπευτική προσέγγιση, οι αναγνώστες να βγάλουν από αυτά συμπεράσματα για τη δική τους οικογενειακή και κοινωνική πραγματικότητα, ξεχωρίζοντας το αληθές από το ψευδές και επαναπροσδιορίζοντας τους ρόλους τους στην καθημερινή τους ζωή (Παπαδοπούλου-Μανταδάκη, 2003:24).

1.1.Η παιδική λογοτεχνία

Ο ρεαλισμός ως τάση στην ελληνική παιδική λογοτεχνία έχει ιδιαίτερα ισχυρή παρουσία ιδίως μετά τη μεταπολίτευση του 1974, με την αίσθηση ελευθερίας και αισιοδοξίας που υπερίσχυαν στην κοινωνία και τις νέες ιδέες για μια αντιαυταρχική

αγωγή στην εκπαίδευση. Για το ζήτημα του ρεαλισμού στην παιδική λογοτεχνία έχουν εκφραστεί ποικίλες απόψεις. Οι περισσότερες καταλήγουν στην άποψη ότι παρόλο που η πραγματικότητα σήμερα είναι πολυδιασπασμένη, σε σχέση με την τρέχουσα πραγματικότητα, είναι απαραίτητη η παρουσίασή της στα παιδιά, ακόμη και της σκληρής πραγματικότητας με έντιμο τρόπο, βέβαια. Έτσι, οι απόψεις για τη σχέση του παιδιού με το περιεχόμενο του βιβλίου που διαβάζει είναι κοντά σε έναν ρεαλισμό που σχετίζεται με την αλήθεια και την πραγματικότητα. Αυτό γιατί είναι αναγκαίο να αποκαλύπτεται στο παιδί ο πραγματικός κόσμος καθώς θα κληθεί να δημιουργήσει σε αυτόν, αργότερα. Επίσης, είναι ευνόητο ότι και ο λογοτέχνης κατέχει σπουδαίο ρόλο σε αυτόν τον τομέα, γιατί παρουσιάζει την πραγματικότητα από μια δική του οπτική γωνία, αλλά και ο τρόπος που την παρουσιάζει είναι πολύ σημαντικός καθώς πρέπει να είναι ανάλογος της ηλικίας που απευθύνεται, ώστε να μπορούν να γίνουν κατανοητά τα μηνύματα που θέλει να μεταδώσει στο παιδί-αναγνώστη (Παπαδάτος, 2014: 23).

Τα μυθιστορήματα που απευθύνονται στα παιδιά, τα περισσότερα από τα οποία έχουν εκδοθεί μετά το 1990, μπορούν να χωριστούν σε τρεις κύκλους που υπερισχύει πάντα ο ρεαλισμός με διαφορετικά σημειώματα σε κάθε κύκλο. Έτσι έχουμε τον *εσωτερικό κύκλο των διαπροσωπικών σχέσεων και των ατομικών προβλημάτων*, στον οποίο παρουσιάζονται θέματα που αφορούν τη γέννηση, το θάνατο, το εργαζόμενο παιδί, τις σχέσεις γονέων-παιδιών, τις ασχολίες των παιδιών, τις σχέσεις τους μεταξύ τους, το σχολείο, τα παιδιά με ειδικές ανάγκες και τα προβλήματα που προκύπτουν μέσα στην οικογένεια, ένα από αυτά είναι και το διαζύγιο. Σε αυτόν το κύκλο επικρατεί ένας προσωπικός/ατομικός ρεαλισμός που διαμορφώνεται από τις σχέσεις των παιδιών με το ευρύτερο περιβάλλον τους. Το παιδί δηλαδή αποτελεί το κέντρο των θεμάτων και των προβλημάτων, μέσω των οποίων διαμορφώνει και ολοκληρώνει την προσωπικότητα του. Ο δεύτερος κύκλος είναι ο *κύκλος του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος*, στον οποίο αναφέρονται θέματα όπως ο ρατσισμός, η μετανάστευση, η βία στην κοινωνία, η κοινωνικοοικονομική κρίση και γενικότερα εθνικά και ιστορικά θέματα. Ο ρεαλισμός που αποτυπώνεται εδώ αφορά την ευρύτερη κοινωνική ομάδα και ονομάζεται συλλογικός ρεαλισμός, στον οποίο παρουσιάζονται ατομικά προβλήματα τα οποία αποκτούν διαστάσεις κοινωνικές. Σε αυτήν την κατηγορία βέβαια τα περισσότερα βιβλία αφορούν περισσότερο εφήβους παρά παιδιά. Τέλος, ο τρίτος κύκλος που

ονομάζεται *εξωτερικός κύκλος των οικογενειακών θεμάτων και προβλημάτων*, αφορά περισσότερο ανθρωπιστικά και οικουμενικά θέματα, όπως της ειρήνης, της οικολογίας, της επιστήμης και της τεχνολογικής εξέλιξης. Εδώ υπερισχύει ένας οικουμενικός ρεαλισμός (Παπαδάτος, 2014: 25-29).

1.2. Η εφηβική λογοτεχνία

Τα πρώτα εφηβικά μυθιστορήματα που άρχισαν να γράφονται στην Ελλάδα ξεκίνησαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, όταν ήδη είχαν αρχίσει να μεταφράζονται κάποια. Τα πρώτα βιβλία που μεταφράστηκαν απέκτησαν πολύ καλές κριτικές για την πρωτοτυπία τους και την τολμηρότητά τους στα θέματα. Αυτές οι πρώτες μεταφράσεις και οι εκδόσεις βιβλίων αποτέλεσαν κίνητρο και για την εγχώρια παραγωγή, με αποτέλεσμα την πληθώρα αξιόλογων ελληνικών εφηβικών βιβλίων με πλούσια και πρωτότυπη θεματική που υπάρχουν σήμερα. Βέβαια αρκετά θέματα, ενώ αποτελούσαν καθημερινά ζητήματα, υιοθετήθηκαν από την παιδική και εφηβική λογοτεχνία μετά την εμφάνισή τους και την αποδοχή τους από την κοινωνία, όπως η υιοθεσία, το διαζύγιο, το ερωτικό στοιχείο, η ομοφυλοφιλία (Παπαδάτος, 2014: 39).

Η εφηβική λογοτεχνία και πιο συγκεκριμένα το ρεαλιστικό μυθιστόρημα παρουσιάζει θέματα της καθημερινής ζωής προτείνοντας λύσεις για τα καθημερινά, οικογενειακά ή κοινωνικά προβλήματα. Ασκεί επομένως διαπαιδαγωγικό ρόλο στους νέους χωρίς να δίνει το αίσθημα του έντονου διδακτισμού, αλλά παράλληλα δίνοντας στον αναγνώστη την ευκαιρία να εξοικειωθεί με τη λογοτεχνία. Κατά τον 21^ο αιώνα η εμφάνιση μιας νέας γενιάς συγγραφέων άρχισε να εξελίσσει την θεματολογία των εφηβικών μυθιστορημάτων προσθέτοντας καινούργια και πρωτότυπα θέματα, δίνοντας μια επέκταση της ρεαλιστικής πραγματικότητας. Όπως αναφέρει η Κατσίκη-Γκίβαλου το κυρίαρχο ρεύμα της ελληνικής εφηβικής λογοτεχνίας είναι ο «συναισθηματικός ρεαλισμός» (Παπαδάτος, 2014: 40).

Τα βιβλία της εφηβικής λογοτεχνίας, όπως και της παιδικής, χωρίζονται σε κατηγορίες με βάση τα θεματά τους. Τα θέματα είναι κυρίως κοινωνικά καθώς ο έφηβος συμμετέχει περισσότερο σε ευρύτερα κοινωνικά πλαίσια πέρα από τα οικογενειακά θέματα. Αξίζει να σημειωθεί βέβαια ότι τα όρια των ηλικιών είναι ρευστά στις αναγνωστικές προτιμήσεις τους, γιατί επηρεάζονται και από την αναγνωστική εμπειρία τους. Γι' αυτό και ορισμένοι θεωρητικοί κατατάσσουν την

εφηβική λογοτεχνία στο ευρύτερο πλαίσιο της παιδικής λογοτεχνίας. Έτσι η εφηβική λογοτεχνία όπως και η παιδική λογοτεχνία χωρίζεται σε τρεις κύκλους. Στον πρώτο κύκλο παρουσιάζονται τα άμεσα προσωπικά προβλήματα των εφήβων τόσο στο οικογενειακό όσο και στο σχολικό περιβάλλον, όπως οι σχέσεις με τους συνομηλίκους τους, τις σπουδές και τα όνειρα για το μέλλον τους. Στον δεύτερο κύκλο παρουσιάζονται περισσότερο κοινωνικά προβλήματα όπως τα ναρκωτικά, η μετανάστευση, η βία, και τέλος στον τρίτο κύκλο κατατάσσονται βιβλία με θέματα την ειρήνη, την τεχνολογία, το περιβάλλον και την επιστημονική φαντασία (Παπαδάτος,2014: 41-42).

Πιο συγκεκριμένα, ο πρώτος κύκλος χωρίζεται και αυτός σε τρεις κατηγορίες. Στην πρώτη τα βιβλία ασχολούνται με θέματα της οικογένειας και του σχολικού περιβάλλοντος. Στο στάδιο αυτό ο έφηβος τείνει να βιώνει δραματικά την πορεία για την ωρίμανση του. Η τάση για ανεξαρτητοποίηση τον οδηγεί σε συγκρούσεις με το οικογενειακό του περιβάλλον ενώ παράλληλα βιώνει συγκρούσεις και αποτυχίες και στο σχολικό περιβάλλον. Κυρίαρχη εικόνα έχουν οι σχέσεις με την μητέρα καθώς και με τους δασκάλους-καθηγητές. Εδώ, ο προσωπικός ρεαλισμός παρουσιάζεται με περισσότερες λεπτομέρειες από τη παιδική λογοτεχνία. Στη δεύτερη κατηγορία παρουσιάζεται ενδιαφέρον περισσότερο για τις σχέσεις των νέων μεταξύ τους. Κυρίαρχη εικόνα εδώ έχουν οι σχέσεις και οι συγκρούσεις των συνομηλίκων. Βασικές θεματολογίες αποτελούν το φλερτ, η μοναξιά και τα όνειρα. Το «κέντρο βάρους» των μυθιστορημάτων αυτής της κατηγορίας είναι τα συναισθήματα των εφήβων για τους παράγοντες που επηρεάζουν την καθημερινότητά τους. Η τελευταία κατηγορία αυτού του κύκλου εστιάζει περισσότερο στο ερωτικό στοιχείο με περισσότερες λεπτομέρειες. Εδώ, ο προσωπικός ρεαλισμός αποκτά περισσότερα γνωρίσματα στην πορεία ωρίμανσης του εφήβου και στην προσπάθεια του να εξελιχθεί και να αποκτήσει αυτογνωσία (Παπαδάτος,2014: 42-43).

Όσο αναφορά τον δεύτερο κύκλο τα μυθιστορήματα κατατάσσονται στην κατηγορία της ιστορικής μνήμης, εστιάζοντας στην ιστορία με τον έφηβο να αποτελεί ενεργό υποκείμενο της μνήμης της ιστορίας. Οι ιστορικοί περίοδοι που αναλύονται στα βιβλία αυτά είναι κυρίως η Αρχαία Ελλάδα, το Βυζάντιο, η Μικρασιατική Καταστροφή, η Κατοχή, ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος και το Κυπριακό πρόβλημα. Η δεύτερη κατηγορία εστιάζει στα ναρκωτικά και το AIDS. Στα βιβλία αυτά αποτυπώνεται ο ρεαλισμός του θανάτου. Στην τρίτη κατηγορία αναλύονται τα θέματα

της μετανάστευσης, της προσφυγιάς, του ρατσισμού και της βίας ενώ στην τελευταία κατηγορία αυτού του κύκλου αναλύονται τα θέματα της σύγχρονης οικονομικής και πολιτισμικής κρίσης. Ο ήρωας-έφηβος στα παραπάνω βιβλία συμμετέχει σε δράσεις ή είναι υποκείμενο καταστάσεων στις οποίες αποδίδονται χαρακτηριστικά συλλογικού ρεαλισμού. Μάλιστα η συμμετοχή του ήρωα-έφηβου στην κοινωνία κρίνεται περισσότερο απαραίτητη από αυτήν του ήρωα-παιδιού (Παπαδάτος,2014 : 43-44).

Τέλος, ο τελευταίος κύκλος της εφηβικής λογοτεχνίας, όπου παρατίθενται ευρύτερα προβλήματα, χωρίζεται στην κατηγορία όπου τα βιβλία έχουν θεματολογία που αφορά την ειρήνη και την αλλαγή της σύγχρονης πραγματικότητας. Εδώ ο έφηβος συμμετέχει ενεργά στην επίλυση προβλημάτων, ενώ μερικές φορές επικρατεί το φανταστικό και ουτοπικό στοιχείο στις δράσεις αυτές. Στην δεύτερη κατηγορία εστιάζουμε στη διαδικτυακή επικοινωνία, όπου ο έφηβος βιώνει τόσο το θετικό της επικοινωνίας και της διαπολιτισμικής πράξης όσο και την αρνητική πλευρά της μοναξιάς. Τα περισσότερα βιβλία αυτής της κατηγορίας εντάσσονται στην κατηγορία του αστυνομικού μυθιστορήματος. Η τρίτη κατηγορία είναι αυτή με θέμα τη σύγχρονη κρίση, όπου ο ήρωας-έφηβος λαμβάνει μέρος σε διάφορες δράσεις συλλογικού χαρακτήρα, στην πορεία του για την ωρίμανση και την ενηλικίωση του. Τέλος, η τέταρτη κατηγορία εστιάζει περισσότερο στη φανταστική θεματολογία με πολλά στοιχεία μαγείας (Παπαδάτος,2014: 44-45).

Στα μυθιστορήματα της εφηβικής λογοτεχνίας, και των τριών κύκλων επικρατεί η τριτοπρόσωπη αφήγηση. Μερικές φορές ορισμένοι συγγραφείς πειραματίζονται με την πολυπρόσωπη οπτική γωνία με επιτυχία. Η πλοκή είναι συχνά απροσδόκητη με απρόσμενο τέλος. Ο ήρωας έφηβος βιώνει την ηλικία του τραγικά, συγκρούεται με τον εαυτό του και την κοινωνία. Η τελευταία παίζει σημαντικό ρόλο στην ωρίμανση του. Ωστόσο οι συγκρούσεις αυτές και οι έντονες συναισθηματικές καταστάσεις τον οδηγούν ένα βήμα περισσότερο κοντά στην αυτογνωσία και την ωρίμανση. Το σκηνικό και το περιβάλλον που εξελίσσεται το έργο είναι συνήθως οικείοι τόποι των νέων, για παράδειγμα το σχολείο, οι διακοπές, το διαδίκτυο. Στα βιβλία του πρώτου κύκλου επικρατεί περισσότερο ένας «προσωπικός ρεαλισμός» που εστιάζει περισσότερο στα συναισθήματα του νέου. Από την άλλη μεριά στους άλλους κύκλους ο έφηβος μέσα από δύσκολες καταστάσεις ανακαλύπτει την πραγματικότητα του άμεσου περιβάλλοντος σε σύγκριση με το ευρύτερο περιβάλλον της κοινωνίας. Επομένως, οι έφηβοι προκειμένου να ανεξαρτητοποιηθούν και να επικοινωνήσουν με

την ομάδα και την κοινωνία, και στην πορεία τους για την απόκτηση της αυτογνωσίας, συγκρούονται με ποικίλους τρόπους. Για παράδειγμα, ο έφηβος προκειμένου να ερμηνεύσει το ευρύτερο και το κοντινό του περιβάλλον και να καταλάβει τον κόσμο χρησιμοποιεί ουτοπικά σχήματα. Σε ορισμένα μυθιστορήματα παρουσιάζεται και ένα άλλο είδος ρεαλισμού, ο οποίος μπορεί να ονομαστεί και ως «ρεαλισμός της ήττας», με τον ήρωα να αγωνίζεται μέχρι το τέλος. Αυτή η ήττα μπορεί να αποτελεί αποτέλεσμα της αποτυχίας του εκπαιδευτικού συστήματος ή των ηθών και των παραδόσεων ή και όλης της κοινωνίας (Παπαδάτος,2014: 45-46).

Καταλήγοντας, από τα παραπάνω η παιδική λογοτεχνία προηγήθηκε χρονικά της εφηβικής λογοτεχνίας, στην Ελλάδα. Από το 1980 και μετά τη υιοθέτηση της παιδικής λογοτεχνίας, ορισμένοι συγγραφείς προχώρησαν και στη συγγραφή εφηβικών μυθιστορημάτων. Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι το 2000 η εφηβική λογοτεχνία αναδείχθηκε ιδιαίτερα από μια νέα γενιά συγγραφέων, οι οποίοι υιοθέτησαν πρωτότυπη θεματολογία (π.χ η καταστροφική δύναμη της εξουσίας, η ομοφυλοφιλία, η τρομοκρατία στο σχολικό χώρο, οι ιδιότυπες σχέσεις στην οικογένεια, οι ερωτικές και οι σεξουαλικές σχέσεις των εφήβων, η μητρότητα στην εφηβεία κ.ά) (Παπαδάτος, 2014:47).

Ωστόσο και στην παιδική λογοτεχνία τη δεκαετία του 1980 παρουσιάστηκαν καινοτόμα θέματα και ιδέες στο παιδαγωγικό και κοινωνικό πλαίσιο. Ιδιαίτερα το 1990, το καλό επίπεδο συγγραφής και η οικονομική ευμάρεια της εποχής έδωσε σπουδαία ώθηση στην παιδική λογοτεχνία. Έπειτα από αυτή τη περίοδο ακολούθησε μια στασιμότητα στα θέματα τόσο της παιδικής όσο και της εφηβικής λογοτεχνίας, την οποία ακολούθησε η εμφάνιση νέων συγγραφέων με τις πρωτότυπες ιδέες τους. Σήμερα, η κοινωνικοπολιτική ατμόσφαιρα που επικρατεί αλλά κυρίως η οικονομική και πολιτισμική κρίση έχουν κλονίσει σημαντικά τον χώρο του βιβλίου, καθώς τα έργα που εκδίδονται τα τελευταία χρόνια είναι κυρίως αναλώσιμα και τα οποία ακολουθούν σε ένα βαθμό τις προτιμήσεις της αγοράς (Παπαδάτος,2014: 49- 50).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Το διαζύγιο

Τις τελευταίες δεκαετίες ποικίλες αλλαγές σε δημογραφικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο οδήγησαν σε αύξηση του αριθμού των διαζυγίων και των μονογονεϊκών οικογενειών παγκοσμίως, αλλά και στην Ελλάδα, καθιστώντας έτσι το διαζύγιο μια σημαντική παράμετρο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Τόσο στις Η.Π.Α όσο και στην Ευρώπη, στις αρχές τις δεκαετίας του '80, σύμφωνα με μελέτες, το 50% των γάμων κατέληγε σε διαζύγιο. Η Ελλάδα παρουσιάζει χαμηλούς δείκτες διαζυγίου συγκριτικά με τις άλλες χώρες. Σε ένα ευρύτερο πλαίσιο όμως εμφανίζεται γενικά μια σταθερή αύξηση της συχνότητάς τους, καθώς ο αριθμός των διαζυγίων έχει υπερτριπλασιαστεί κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ού} αιώνα και παρουσιάζει σταθερό βαθμό αύξησης (Χατζηχρήστου, 2001: 81). Η χρήση του όρου «μονογονεϊκή οικογένεια» έχει πλέον καθιερωθεί διεθνώς παρά τις διαφωνίες που παρουσιάστηκαν καθώς ίσως δημιουργεί λανθασμένη εντύπωση για τον σημαντικό ρόλο που έχει και ο άλλος γονέας. Με αφορμή αυτήν την αναγνώριση του ρόλου του γονέα που δεν έχει την επιμέλεια των παιδιών χρησιμοποιείται πλέον ο όρος «δυναμική μονογονεϊκή οικογένεια» (Κούρος, 1993:21).

Έχει αποδειχθεί ότι το 2005 στη χώρα μας για κάθε 100 γάμους εκδόθηκαν 21,8 διαζύγια, δηλαδή ποσοστό περίπου 1,2 ανά 1000 άτομα από το σύνολο του πληθυσμού. Για τις διαζευγμένες οικογένειες χρησιμοποιείται συνήθως ο όρος «μονογονεϊκή οικογένεια» ή «διπυρηνική οικογένεια» ή «αμφιγονεϊκή οικογένεια». Οι όροι αυτοί, στην ουσία τους, βοηθάνε το παιδί να αισθάνεται ότι παραμένει κάτω από την προστασία και των δύο γονέων του, αλλά και οι ίδιοι οι γονείς μετά το διαζύγιο πρέπει να παραμένουν και οι δύο εξίσου υπεύθυνοι και υποστηρικτικοί για το παιδί τους. Τα αίτια που οδηγούν συνήθως στο διαζύγιο είναι η ρήξη της οικογένειας, η μειωμένη λειτουργικότητά της, οι μη ρεαλιστικές προσδοκίες, η

αλλαγή των ρόλων, τα οικονομικά προβλήματα, το στρες και οι αλλαγές στο νόμο (Λουμάκου -Μπρουσκέλη, 2010:95-96).

Μέσα στις δεκαετίες του 1950-1990 έχουν παρουσιαστεί σε πολλά κράτη αλλαγές σχετικά με το διαζύγιο. Αυτές αφορούν τις εξής παραμέτρους: την μετατόπιση της οικογενειακής ευθύνης για τα μέλη της οικογένειας στην ευθύνη του κράτους, την αύξηση των διαζυγίων, συνεπώς την αύξηση των οικογενειών με μονές μητέρες και των παιδιών που βιώνουν το διαζύγιο στα όρια της φτώχειας, και την συνεχή και εντεινόμενη προσπάθεια του κράτους να αντιμετωπίσει προβλήματα που ακολουθούν το διαζύγιο. Ο χωρισμός των γονέων αποτελεί μια πολυσύνθετη διαδικασία με διάφορες αλλαγές σε πολλούς τομείς της ζωής των μελών της οικογένειας και με διάφορα στάδια εφαρμογής. Η περίοδος του διαζυγίου είναι επίσης ένα μεταβατικό στάδιο ατομικής και οικογενειακής εξέλιξης. Οι αντιδράσεις και οι εξελίξεις αυτές των μελών της οικογένειας σχετίζονται πολύ με διάφορες οικογενειακές, κοινωνικές καθώς και ατομικές παραμέτρους (Κούρος, 1993:24-26).

Η αύξηση στο ποσοστό των διαζυγίων τις τελευταίες δεκαετίες στην Ελλάδα αποδίδεται στην οικονομική ανεξαρτησία που έχουν αποκτήσει οι Ελληνίδες με την είσοδό τους στην επαγγελματική τους ζωή και με την βελτίωση της μόρφωσής τους. Επομένως, η συχνότητα των διαζυγίων συνδέεται με την επιθυμία των ατόμων για προσωπική ανάπτυξη και στις αλλαγές των αντιλήψεων των ατόμων για τη συζυγική συντροφική ζωή με βάση την συναισθηματική, ερωτική και κοινωνική ικανοποίηση των συντρόφων τους στη ζωή. Οι πιο συχνοί λόγοι διαζυγίου κατά το Οικογενειακό Δίκαιο είναι «ο κλονισμός της εγγάμου σχέσεως», «το συναινετικό διαζύγιο» καθώς και «η υπερτετραετής διάσταση». Αυτά τα στοιχεία είναι σημαντικά καθώς δείχνουν την διαφοροποίηση των κοινωνικών στερεοτύπων για το διαζύγιο (Κούρος, 1993:24-26).

Στατιστικά, αποδεικνύεται η αύξηση του διαζυγίου τόσο διεθνώς όσο και στην Ελλάδα, άρα ανεξάρτητα από τις στάσεις και τις αντιλήψεις το διαζύγιο αποτελεί μια πραγματικότητα. Όσο αναφορά τη συμβουλευτική η παραδοχή των συζύγων για τον κλονισμό του γάμου τους δίνει την ευκαιρία για τη διερεύνηση του διαζυγίου ως ένα μεταβατικό στάδιο ατομικής και οικογενειακής εξέλιξης. Σε αυτό αποσκοπούν τα ειδικά παρεμβατικά προγράμματα με στόχο την βελτίωση της προσαρμογής όλων των μελών της οικογένειας πριν και μετά τον χωρισμό, αλλά και

στην ενημέρωση όλων όσων εμπλέκονται στην διαπαιδαγώγηση των παιδιών. Η εφαρμογή συμβουλευτικών προγραμμάτων στα σχολεία θεωρείται ως ο καταλληλότερος τρόπος προσέγγισης των παιδιών και των γονιών τους. Αυτά τα προγράμματα δεν συμβάλλουν μόνο στη στήριξη και την ενημέρωση αλλά και στην ευρύτερη αποδοχή της μονογονεϊκής-διπυρηνικής οικογένειας ως μια άλλη μορφή οικογένειας στην ελληνική οικογένεια (Κούρος, 1993:24-26).

2.1. Διαζύγιο και Σχέσεις

Ένα άλλο ζήτημα που απασχολεί πολύ τα παιδιά, είναι ότι κατά το διαζύγιο κινδυνεύουν να χάσουν τις σχέσεις με τους φίλους τους και άλλα συγγενικά τους πρόσωπα, όπως ξαδέρφια, θείους, πολλές φορές μάλιστα και τον ένα γονέα τους. Συνηθισμένα να τους βλέπουν κάθε μέρα, ξαφνικά πρέπει να μάθουν να τους βλέπουν τέσσερις φορές περίπου τον μήνα τουλάχιστον. Το γεγονός αυτό μπορεί να επηρεάσει πολύ τις σχέσεις τους και να τους αποξενώσει. Κάποιοι γονείς, ιδιαίτερα οι πατέρες, ασχολούνται πολύ λίγο με την οικογένειά τους ενώ άλλοι αποσπώνται αργότερα από τις νέες τους συντρόφους. Μάλιστα, οι νομικές αποφάσεις πολλές φορές οριοθετούν την σχέση πατέρα-παιδιού μέσα στα πλαίσια των συμβολαίων και ο χρόνος που ξοδεύεται πολλές φορές δεν είναι αρκετός για να αναπτυχθεί η σχέση μεταξύ τους. Έρευνες έδειξαν, ότι πολλά παιδιά, ιδιαίτερα τα αγόρια, χρειάζονται να ξοδεύουν περισσότερο χρόνο με τον πατέρα τους από ό,τι αναφέρεται στα χαρτιά. Τα παιδιά αυτά καταγράφουν αυτήν την ανεπαρκή σχέση και την απώλεια του πατέρα τους ως το κυριότερο μειονέκτημα. Παρόλα αυτά το δικαστήριο δεν αλλάζει τακτικές. Ένα άλλο γεγονός που παρουσιάζεται σε άλλες έρευνες είναι ότι, σε σύγκριση με τους πατέρες, οι μητέρες, που δεν έχουν την κηδεμονία, επιτρέπεται να επισκέπτονται τα παιδιά περισσότερο από τον πατέρα που δεν έχει την κηδεμονία, ενώ ακόμα έχει αποδειχθεί ότι έχουν περισσότερες γονικές λειτουργίες και δεν διακόπτουν τις σχέσεις τους με τα παιδιά, όσο οι πατέρες (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010: 114-115).

Παρόλο που, σύμφωνα με έρευνες, οι συχνές μεταφορές των παιδιών ανάμεσα στα δύο σπίτια κατά τη διάρκεια του παιδιού, μπορεί να είναι πολύ δύσκολο γι'αυτά, τα θετικά αποτελέσματα της επαφής με τον απόντα γονιό υπερτερούν από τις δυσκολίες και τα προβλήματα που παρουσιάζονται από τις μετακινήσεις αυτές. Για τα αγόρια, ο ιδιαίτερα ο δεσμός πατέρα-παιδιού έχει σημαντική επίδραση στην ομαλή

ανάπτυξη του. Αυτή τους η ανάγκη πυροδοτεί τον ανταγωνισμό με τη μητέρα, καθώς τα αγόρια τείνουν να είναι πιο επιθετικά στις μητέρες ιδιαίτερα στην εφηβεία. Το αντίστροφο συνήθως συμβαίνει στα κορίτσια με τη σχέση παιδιού-μητέρας και παιδιού-πατέρα. Μελέτες έδειξαν ότι τα παιδιά που συμπεριλαμβάνουν στο παιχνίδι τους την συμπάθειά τους στον ένα γονιό, νιώθουν και υπεύθυνα για την συναισθηματική κατάσταση των γονιών τους. Αυτή η αντιστροφή ρόλου μπορεί να οδηγήσει σε συναισθηματικά και συμπεριφοριστικά προβλήματα στα παιδιά (Leon, 2003: 263-64).

2.2. Διαζύγιο και αλλαγές στο τρόπο ζωής

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας είναι η μετακόμιση μετά το διαζύγιο. Η απόσταση πάνω από 75-100 μίλια μπορεί να δημιουργήσει σημαντικά εμπόδια στην διατήρηση της σχέσης με τον απόντα γονιό. Αυτό γιατί η απόσταση απαιτεί περισσότερο χρόνο και οικονομική στήριξη και έχει ως αποτέλεσμα τη διάβρωση της σχέσης ειδικά στα μικρά παιδιά. Ακόμη ένας δεύτερος γάμος και οι απαιτήσεις των νέων παιδιών και της νέας οικογένειας, μειώνουν τη δέσμευση με τα παιδιά από τον προηγούμενο γάμο (Kelly- Emery, 2003: 354).

Εκτός από τους γονείς και τα παιδιά επηρεάζουν την έκταση της εμπλοκής των απόντων γονέων κατά το διαζύγιο. Μερικά παιδιά περιορίζουν τα ίδια τις επαφές τους με τους απόντες γονείς. Για παράδειγμα, σε γάμους όπου επικρατούσε πολύ βία τα φοβισμένα και θυμωμένα παιδιά αρνούνται να συναντήσουν τους γονείς που ασκούσαν βία. Αυτή η αντίδραση μπορεί να είναι και υγιής για ένα παιδί. Κάποια άλλα παιδιά αποφεύγουν διστακτικά να επισκεφτούν πνευματικά άρρωστους γονείς ή αυτούς που δείχνουν αδιαφορία. Ακόμη άλλα παιδιά αρνούνται να επισκεφτούν τους γονείς τους μετά τον χωρισμό, επειδή νιώθουν αποξενωμένα από τον γονιό που έχει αποχωρήσει με τον οποίο είχαν καλύτερη σχέση (Kelly- Emery, 2003: 355).

Πολλοί μελετητές αναφέρουν ότι το διαζύγιο μειώνει σημαντικά το επίπεδο ζωής των γονιών που έχουν την επιμέλεια αλλά και των παιδιών, και σε λιγότερο βαθμό των γονιών που δεν έχουν την επιμέλεια. Είναι προφανές ότι οι γάμοι που τελειώνουν με διαζύγιο, έχουν πιθανότατα μικρότερο εισόδημα από πριν τον χωρισμό σε σύγκριση με τους γονείς που δεν παίρνουν διαζύγιο την ίδια περίοδο που

χωρίζουν. Το διαζύγιο λοιπόν αυξάνει σε μεγάλο βαθμό τη μείωση του επίπεδου ζωής (Kelly- Emery, 2003: 355).

Οι συνέπειες των μειωμένων οικονομικών αποτελεί σημαντικό στρεσογόνο παράγοντα για τα παιδιά, με τις άτακτες αλλαγές στην κατοικία, το σχολείο, τους φίλους τους αλλά και τις δραστηριότητές τους. Έρευνες δείχνουν ότι το 46% των παιδιών μετακόμισε κατά τη διάρκεια του χωρισμού ενώ το 25% άλλαξε σχολείο. Επιπλέον, λόγω των χαμηλών οικονομικών τα παιδιά ίσως χρειαστεί να σταματήσουν κάποιες εξωτερικές τους δραστηριότητες ή αθλήματα για να μπορέσουν να καλύψουν τις ανάγκες τους, γεγονός που δεν συνέβαινε πριν το διαζύγιο (Kelly- Emery, 2003: 356).

Τα παιδιά κατά το διαζύγιο βιώνουν μια σειρά από συνεχόμενες αλλαγές και διαταραχές στην οικογένεια στις κοινωνικό-συναισθηματικές τους σχέσεις. Για παράδειγμα, όταν ο ένας ή και οι δύο γονείς συστήνουν νέους συντρόφους, συμβιώνουν με αυτούς, ξαναπαντρεύονται ή ξαναχωρίζουν. Έχει αποδειχθεί ότι το 1/3 των παιδιών χωρισμένων οικογενειών θα ζήσουν σε μια οικογένεια όπου ο ένας γονιός έχει ξαναπαντρευτεί ή συμβιώνει με άλλο/η σύντροφο πριν τα δεκαοκτώ τους χρόνια. Για κάποια, το γεγονός αυτό συνοδεύεται από οικογενειακή ρήξη, επιθετικότητα στον/στην νέα σύντροφο του γονιού και κυριαρχεί η ασάφεια ρόλων. Μάλιστα, η ύπαρξη νέου συντρόφου μπορεί να είναι πιο στρεσογόνα και να επιφέρει περισσότερα προβλήματα για τα παιδιά όταν προκύπτει πολύ κοντά στο διαζύγιο των γονιών (Μπρουσκέλη- Λουμάκου, 2010:110-114).

2.3. Αντιδράσεις των παιδιών στο διαζύγιο ανάλογα με την ηλικία τους

Το κάθε παιδί αντιδρά με διαφορετικό τρόπο στο διαζύγιο των γονιών του. Βασικοί παράγοντες που σχετίζονται με τον αντίκτυπο του διαζυγίου στα παιδιά αποτελούν η ηλικία και το επίπεδο της γνωστικής τους ανάπτυξης, το φύλο τους, η προσωπικότητά τους και οι δεξιότητες χειρισμού των καταστάσεων. Από την άλλη πλευρά η στάση των γονέων επηρεάζει την αντίδραση του παιδιού, ο χειρισμός της κατάστασης από αυτούς πριν και μετά τον χωρισμό, ο ρόλος του απόντα γονέα μετά τον χωρισμό, η εικόνα που παρουσιάζει ο ένας γονέας για τον άλλον στο παιδί, και η σχέση των γονέων με το παιδί. Επιπλέον, παράγοντες που βοηθούν στην ομαλή προσαρμογή του

παιδιού στο διαζύγιο είναι η ύπαρξη αδελφών και διαθέσιμου δικτύου υποστήριξης (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010: 97).

Στη συνέχεια, θα εστιάσουμε περισσότερο στις αντιδράσεις των παιδιών στο διαζύγιο κατά την παιδική και εφηβική ηλικία όπου το διαζύγιο είναι πιο συνηθισμένο φαινόμενο. Οι αντιδράσεις αυτές ποικίλουν ανάλογα με το ηλικιακό και εξελικτικό στάδιο του παιδιού. Πιο συγκεκριμένα, τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας δεν μπορούν να κατανοήσουν σωστά το διαζύγιο, τις αιτίες που οδήγησαν σε αυτό, τα συναισθήματα των γονέων τους, τον ρόλο που παίζουν εκείνα σε αυτό, και τι πρόκειται να συμβεί στο μέλλον. Μερικές φορές αισθάνονται ενοχή, κατηγορούν τους εαυτούς τους για το διαζύγιο, φοβούνται μην τα εγκαταλείψουν και αυτά και άλλες φορές δεν ερμηνεύουν σωστά τα συναισθήματα και τις αντιδράσεις των γονέων τους και φαντασιώνονται ότι θα ξανασμίξουν (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010: 97).

Επίσης, τα παιδιά αυτής της ηλικίας διακατέχονται από άγχος και λόγω της νοητικής ανωριμότητάς τους, εν τέλει διατηρούν λιγότερες οδυνηρές αναμνήσεις από την περίοδο αυτή και προσαρμόζονται με επιτυχία, παρόλο που μπορεί να νιώθουν θυμό και κατάθλιψη, μετά από πέντε ή δέκα χρόνια, οι σχέσεις με τον γονέα που έχει την επιμέλεια θα είναι καλές. Το άγχος που νιώθουν τα παιδιά συνήθως προκαλείται από την αποχώρηση του άλλου γονέα, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, φοβούνται μην τους εγκαταλείψει και ο άλλος γονέας. Μπορεί να έχουν και φαντασιώσεις εγκατάλειψης ή θανάτου ή τραυματισμού των γονέων τους. Πολύ συνηθισμένη αντίδραση κατά τη συγκεκριμένη ηλικία είναι το κλάμα, η προσκόλληση του στον γονέα ή στον εκπαιδευτικό κατά της ώρες διαμονής του στο νηπιαγωγείο και η άρνηση συμμετοχής του σε ευχάριστες δραστηριότητες της καθημερινότητας. Επιπλέον, μπορεί να αισθάνονται ότι δεν αξίζουν την αγάπη των άλλων, έχουν ενοχές, βλέπουν εφιάλτες ή έχουν κρίσεις θυμού, φοβίες και διαταραχές στον ύπνο. Ακόμη μπορεί να παρουσιάσουν καταστάσεις παλινδρόμησης. Συγκεκριμένα, η ενούρηση δείχνει τη δυσκολία του παιδιού να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα. Η διατάραξη του παιδιού στο παιχνίδι αποτελεί ένδειξη αδυναμίας χειρισμού των συγκρούσεων στο παιχνίδι και στην φαντασία τους. Τέλος, η υπερκινητικότητα, η θυρυβώδης ή εριστική συμπεριφορά, αλλά και η απόσυρσή τους από το παιχνίδι εκφράζουν τη θλίψη τους (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010:97).

Όσο αναφορά τα παιδιά της πρώτης παιδικής ηλικίας οι συνηθισμένες αντιδράσεις που τα χαρακτηρίζουν είναι η ντροπή, ο θυμός, ο φόβος και τα αισθήματα στέρησης και εγκατάλειψης. Το διαζύγιο κατά αυτήν την ηλικία είναι ιδιαίτερα οδυνηρό και έρχεται σε αντίθεση με την αντίληψη του παιδιού σε ό,τι θεωρεί σωστό και ηθικό. Το παιδί αυτής της ηλικίας αναζητά τον υπεύθυνο αυτής της κατάστασης. Γι' αυτόν τον λόγο ο θυμός τις περισσότερες φορές στρέφεται στον γονέα που έχει την επιμέλεια, που συνήθως είναι η μητέρα και κατηγορείται για την κακή έκβαση των γεγονότων. Αντίθετα, ο πατέρας εξιδανικεύεται. Η επιλογή «στρατοπέδου» για το παιδί είναι μια τρομερά οδυνηρή κατάσταση. Στην πρώιμη σχολική ηλικία είναι χαρακτηριστικό τα παιδιά να παρουσιάζουν θρήνο για την απώλεια, τις μη ρεαλιστικές ελπίδες τους για επανασύνδεση των γονέων τους και τον φόβο της απόρριψης από τον γονέα που απουσιάζει. Αυτά μπορούν να προκαλέσουν στο παιδί προβλήματα στο σχολείο όπως, προβλήματα συγκέντρωσης της προσοχής, μειωμένη σχολική επίδοση και προβλήματα στις κοινωνικές σχέσεις με τους συμμαθητές τους λόγω της αυξημένης ευερεθιστότητας. Ακόμη, δεν μοιράζονται με ευκολία τα αισθήματα ντροπής και αμηχανίας με τους φίλους τους και αυτό οδηγεί συνήθως σε απομόνωση, μοναξιά και μειωμένη αυτοεκτίμηση (Λουμάκου-Μπρουσκέλη, 2010: 98).

Από την άλλη πλευρά τα παιδιά κατά την προεφηβική ηλικία εκδηλώνουν λιγότερο τον πόνο τους, καθώς προσπαθούν να καλύψουν ή και να απωθήσουν την λύπη τους. Η άρνηση να συζητήσουν οφείλεται στον πόνο και την λύπη που τους προκαλεί το διαζύγιο. Η αίσθηση της απώλειας της επιθυμητής οικογένειας και αίσθηση της έκθεσης της οικογένειάς τους και η αποκάλυψη των προβλημάτων τους στους άλλους είναι οι βασικοί λόγοι της απόσυρσής τους. Όλα τα παιδιά βιώνουν πόνο όταν χωρίζουν οι γονείς τους αλλά τα μεγαλύτερα παιδιά ειδικά στην εφηβική ηλικία έχουν την νοητική ικανότητα να κατανοήσουν την κατάσταση πιο σωστά και να αποδώσουν ευθύνες για το ποιος φταίει για το διαζύγιο, μπορούν να εκτιμήσουν ποιο μέρος και τίνος γονέα θα πάρουν, να αντιμετωπίσουν οικονομικές δυσκολίες και να προσαρμοστούν σε νέους ρόλους (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010: 98).

Κατά το πρώτο διάστημα οι έφηβοι είναι ιδιαίτερα θλιμμένοι και αναστατωμένοι. Αυτή η καταθλιπτική συμπεριφορά τους οδηγεί στην απόσυρση από την οικογενειακή ζωή και στη στροφή τους προς τους φίλους τους προκειμένου να νιώσουν το αίσθημα του «ανήκειν». Ωστόσο, η καταθλιπτική αντίδραση μπορεί να

οδηγήσει και σε υπερβολές όπως οι τάσεις αυτοκτονίας. Το διαζύγιο μπορεί ακόμα να οδηγήσει τους εφήβους στην αμφισβήτηση του γονεϊκού ρόλου και να προκαλέσει την πρόωμη διαφοροποίησή τους από τους γονείς τους. Αυτή η πρόωρη κριτική του γονεϊκού προτύπου μπορεί να οδηγήσει στους έφηβους και στις έφηβες αμφιβολίες για την δυνατότητα επισύναψης μελλοντικής τους σχέσης. Ωστόσο, για κάποιους αυτό μπορεί να λειτουργήσει θετικά και να επιλέγουν μεγαλύτερη προσοχή τους συντρόφους τους δίνοντας αίσθηση στα συναισθήματα και στη συμπεριφορά τους. Η πρόωρη απώλεια του γονεϊκού προτύπου μπορεί να οδηγήσει ακόμη σε πρόωρη ανεξαρτησία και σε έλλειψη ελέγχου παρορμητικότητας, που συνήθως καταλήγει στη χρήση ουσιών, αλκοόλ και στην επιθετική συμπεριφορά (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010:98-99).

Όπως αντιλαμβανόμαστε, οι αντιδράσεις των παιδιών και των ενηλίκων ποικίλουν. Πέρα από τις αρνητικές αντιδράσεις, μερικοί έφηβοι ικανοποιούνται και ανακουφίζονται με το διαζύγιο και λειτουργούν καλύτερα στη καθημερινότητα τους. Κάποιοι έφηβοι μάλιστα αισθάνονται πιο κοντά στο μη κηδεμόνα γονιό παρά την απομάκρυνση του. Μάλιστα το διαζύγιο μπορεί να αποτελέσει παράγοντα εξέλιξης και δημιουργικότητας για το παιδί. Ευνοείται σε θέματα κοινωνικοποίησης και αναπτύσσει το αίσθημα της ευθύνης. Επίσης, αναπτύσσει ανεξάρτητα από το φύλο του λιγότερο στερεοτυπικές αντιλήψεις για το αντίθετο φύλο, επαγγελματικές αξίες και οικογενειακές αξίες που μπορεί να τον βοηθήσουν να επιτύχει στην αγορά εργασίας μετέπειτα (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010: 99).

Είναι γνωστό ότι η διαδικασία του διαζυγίου φέρνει πολλές αλλαγές στις ζωές των παιδιών, όπως αλλαγές στη σχέση τους με τον κάθε γονιό και αλλαγές στη συναισθηματική συμπεριφορά τους. Θα αναφερθούμε λοιπόν στο πόσο ανησυχητικές είναι αυτές οι αλλαγές για την μετέπειτα ανάπτυξη των παιδιών, όταν τις βιώνουν σε μικρή ηλικία. Έρευνες έχουν δείξει ότι τα περισσότερα παιδιά σε μεγαλύτερη ηλικία, έχουν παρουσιάσει αρνητικά αποτελέσματα, ενώ άλλα έχουν δείξει να προσαρμόζονται με ευκολία σε αυτές τις αλλαγές. Μάλιστα, σύμφωνα με τα στατιστικά των ερευνών το 28% των διαζευγμένων είχαν τουλάχιστον ένα παιδί κάτω από την ηλικία των έξι ετών. Οι εξελισσόμενες κοινωνικές και γνωστικές ικανότητες των παιδιών στην προσχολική ηλικία και η μεγάλη εξάρτηση στους γονείς τους σε σύγκριση με παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας μπορούν να επιφέρουν ποικίλες αντιδράσεις στο διαζύγιο των γονιών τους. Για παράδειγμα, τα νήπια συνήθως τείνουν να

αισθάνονται πιο υπεύθυνα για το διαζύγιο των γονιών τους και φοβούνται μήπως τα εγκαταλείψουν (Leon, 2003: 258).

Μελέτες έχουν δείξει ακόμη ότι το διαζύγιο αυξάνει τα προβλήματα εσωστρέφειας και εξωστρέφειας και την χαμηλή γνωστική επίδοση. Τα συμπεράσματα για τα νήπια και τα μεγαλύτερα παιδιά ήταν διαφορετικά για την κάθε ηλικία. Για παράδειγμα, οι ερευνητές βρήκαν ότι τα παιδιά χωρισμένων γονιών που πηγαίνουν σχολείο έχουν χαμηλότερη επίδοση από αυτά των παντρεμένων. Βέβαια αυτό μπορεί να σχετίζεται και με την αυτοεκτίμηση του κάθε παιδιού. Θεωρητικά η αυτοεκτίμηση αναπτύσσεται κατά τη διάρκεια της προσχολικής ηλικίας και τα παιδιά θεωρείται ότι αναπτύσσουν μια γενική αυτοαντίληψη γύρω στην ηλικία των οκτώ, έτσι η αυτοεκτίμηση θεωρείται ότι έχει αναπτυχθεί ήδη συνήθως όταν τα παιδιά πηγαίνουν σχολείο (Leon, 2003: 264).

Το διαζύγιο αποτελεί μια σύγχρονη και όλο πιο συχνή, πολυσύνθετη διαδικασία μέσα στην οικογένεια, που επιφέρει σημαντικές αλλαγές στην ζωή όλων των μελών της, αλλά και πιο σοβαρές κοινωνικές επιπτώσεις, από τις οποίες ξεχωρίζουν οι ποικίλες ψυχολογικές και κοινωνικοοικονομικές συνέπειες στην ζωή τους. Εστιάζοντας στην ζωή των παιδιών φαίνεται να προκαλεί ποικίλες αλλαγές που απαιτούν διαφορετικά στάδια προσαρμογής. Η ένταση και οι αντιδράσεις κατά τις δυσκολίες προσαρμογής των παιδιών στο διαζύγιο των γονέων διαφοροποιούνται ανάλογα με την ηλικία και τα ατομικά χαρακτηριστικά, όπως το φύλο. Σχετικά με την ηλικία, υποστηρίζεται ότι το διαζύγιο των γονέων έχει μικρή αρνητική επίδραση στην ανάπτυξη των παιδιών κατά την εφηβική ηλικία. Αυτό γιατί τα παιδιά της συγκεκριμένης ηλικίας έχουν περισσότερο αναπτυγμένη γνωστική ωριμότητα και κοινωνική στήριξη από το εξωτερικό περιβάλλον της οικογένειας. Υπάρχουν όμως και άλλες απόψεις που στηρίζουν ότι το διαζύγιο έχει περισσότερη επίδραση κατά τη διάρκεια της εφηβείας των παιδιών, εξαιτίας της έκθεσης των παιδιών στις διαμάχες των γονέων για μεγάλο χρονικό διάστημα και επιπλέον νιώθουν έντονα το συναίσθημα της ευθύνης για τον χωρισμό των γονιών τους (Χατζηχρήστου, 2004: 81).

2.4. Αντιδράσεις των παιδιών κατά το διαζύγιο ανάλογα με το φύλο

Όσον αφορά το φύλο των παιδιών, μελέτες έχουν δείξει ότι τα αγόρια δυσκολεύονται περισσότερο να εξωτερικευτούν. Αντίθετα, τα κορίτσια παρουσιάζουν περισσότερες δυσκολίες εσωτερικευμένης συμπεριφοράς. Αυτές οι αντιδράσεις μειώνονται σημαντικά μετά από δύο χρόνια από το διαζύγιο και προσαρμογή των παιδιών αρχίζει να σχετίζεται με άλλες καθοριστικές παραμέτρους στο οικογενειακό και ευρύτερο περιβάλλον τους (Χατζηχρήστου, 2004: 82).

Σε γενικές γραμμές, οι επιπτώσεις του διαζυγίου στο παιδί είναι εμφανής ακόμη και μετά την ενηλικίωσή του. Ο χωρισμός των γονέων επηρεάζει το παιδί και στη σωματική και στη ψυχολογική του υγεία, ακόμη και αρκετά χρόνια μετά το διαζύγιο. Πρόσφατες έρευνες υποστηρίζουν ότι οι νέες των οποίων οι γονείς χώρισαν δυσκολεύονται να δεσμευτούν σε μια σχέση και δεν έχουν εμπιστοσύνη σε αυτή. Δηλαδή, όταν παντρευτούν δυσκολεύονται να εμπιστευθούν τον σύντροφό τους αυξάνοντας της πιθανότητες για «διαιώνιση» του διαζυγίου (Λουμάκου-Μπρουσκέλη, 2010: 100-101).

Όλες οι έρευνες όμως δύσκολα θα απαντήσουν στο συνηθισμένο ερώτημα των γονέων: *Είναι καλύτερα για το παιδί να χωρίζουν οι γονείς του όταν δεν είναι ευτυχισμένοι ή να παραμένουν μαζί παρά τις διαφορές τους προκειμένου να μην διαταράζουν την πορεία ανάπτυξης του παιδιού τους;* Μπορούμε μόνο να καταλήξουμε σύμφωνα με τα παραπάνω, ότι :

- σίγουρα υπάρχουν συνέπειες στο παιδί, λιγότερο ή περισσότερο σοβαρές, λόγω του διαζυγίου των γονέων,
- η αποστιγματοποίηση του διαζυγίου συμβάλλει στη μείωση των επιπτώσεων αρκετά
- υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες το διαζύγιο αποτελεί παράγοντα ενεργοποίησης και εξέλιξης του παιδιού και τέλος,
- η καλή προσαρμογή του παιδιού δεν αποτελεί την εξαίρεση αλλά τον κανόνα αρκεί να υπάρχει η κατάλληλη υποστήριξη (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010:106).

Η προσαρμογή του παιδιού στο διαζύγιο είναι δυσκολότερη όταν αυτό είναι μεγαλύτερο σε ηλικία, έχει ταλαιπωρηθεί από ψυχολογικά προβλήματα, έχει βιώσει

τους καυγάδες των γονιών του και όταν έχει από πριν προβληματικές σχέσεις με τη μητέρα του (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010:106).

Οι παράγοντες προσαρμογής μπορούν να συνοψιστούν σε τρεις κατηγορίες: α) στο οικογενειακό πλαίσιο και στις σχέσεις των μελών της οικογένειας β) στα ατομικά χαρακτηριστικά των ενηλίκων και των παιδιών, και γ) στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο του παιδιού (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010:106).

Στο οικογενειακό πλαίσιο η απουσία των συγκρούσεων των μελών της οικογένειας και η αυστηρή επιμέλεια, σχετίζονται με την ομαλή προσαρμογή του παιδιού στις νέες καταστάσεις. Στα ατομικά χαρακτηριστικά, η ψυχική υγεία των γονέων και τα θετικά χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του παιδιού, δηλαδή η απουσία των ιδιοτροπιών και η κοινωνική και γνωστική ωριμότητα, παίζουν μεγάλο ρόλο στη προσαρμογή των παιδιών. Τέλος, το κοινωνικό περιβάλλον, δηλαδή, παππούδες, γιαγιάδες, άλλοι συγγενείς, φίλοι και το σχολείο έχουν ουσιώδη ρόλο στην προσαρμογή των παιδιών. Τα παιδιά που ταλαιπωρούνται από ψυχολογικά προβλήματα δυσκολεύονται περισσότερο με την προσαρμογή τους στο διαζύγιο ενώ αυτά που έχουν ελκυστική εξωτερική εμφάνιση, αίσθηση του χιούμορ ευφυΐα, κοινωνικές δεξιότητες και θετικές σχέσεις εκτός οικογένειας, ευνοούνται στην προσαρμογή τους (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010: 106- 109).

Παρά την αρχική οδυνηρή περίοδο που περνάνε οι γονείς και τα παιδιά κατά το διαζύγιο, τα περισσότερα παιδιά και οι γονείς τους προσαρμόζονται μετά από δύο ή τρία χρόνια. Ωστόσο, αυτήν την ισορροπία τη διαταράσσει ένας δεύτερος γάμος, όταν αυτός συμβεί μέσα σε τρία χρόνια μετά το διαζύγιο. Αυτή η διατάραξη της ισορροπίας ίσως χρειαστεί περισσότερο χρόνο για την προσαρμογή των παιδιών σε σύγκριση με το διαζύγιο. Οι μεταβατικές περίοδοι που ακολουθούν, συνεπάγονται πολλές αλλαγές στους ρόλους της οικογένειας, πολύ διαφορετικές με του διαζυγίου, καθώς δεν υπάρχουν προστριβές στην οικογένεια αλλά η προσθήκη ενός ή δύο ατόμων. Όταν ο γονέας ξαναπαντρευτεί, το παιδί πρέπει να παραιτηθεί από την ελπίδα του ότι οι γονείς του θα τα ξαναβρούν. Επίσης, το παιδί πρέπει να αντιμετωπίσει τον άλλο σύντροφο και τους τρόπους συμπεριφοράς του. Συγκριτικά με το φύλο, τα κορίτσια συνήθως αντιδρούν πιο έντονα σε ένα δεύτερο γάμο. Επίσης και ηλικιακά, παρουσιάζονται διαφορές καθώς το μικρότερο παιδί θα αποδεχθεί ευκολότερα τον νέο σύντροφο ενώ το μεγαλύτερο λόγω της αυξημένης του

αυτοπεποίθησης είναι πιθανότερο να του εναντιωθεί και να τον αμφισβητήσει. Επομένως, τα παιδιά μικρότερης ηλικίας προσαρμόζονται καλύτερα σε ένα δεύτερο γάμο. Επίσης, ερευνητές έχουν βρει ότι μια ακόμη κατάλληλη ηλικία για έναν δεύτερο γάμο είναι η προεφηβεία του παιδιού, όταν αυτό καταλαβαίνει ότι πρόκειται να φύγει από το σπίτι και έτσι δεν νιώθει ενοχές ότι αφήνει τον γονιό του μόνο του. Μάλιστα κάποια παιδιά μπορεί να ανακουφιστούν με την παρουσία του νέου συντρόφου καθώς νιώθουν ότι υπάρχουν και πάλι δύο γονείς στην οικογένεια. Ωστόσο, μερικά παιδιά μπορούν να δουν τους νέους συντρόφους ως εισβολείς στην σχέση εμπιστοσύνης τους με τον κηδεμόνα τους, γι'αυτό και οι κυρώσεις και η πειθαρχία πρέπει να επιβάλλονται από τον ίδιο τον βιολογικό γονέα και σε καμία περίπτωση από τον σύντροφο. Όπως και στο διαζύγιο έτσι και στο δεύτερο γάμο χρειάζονται γύρω στα δύο με τρία χρόνια για να προσαρμοστούν όλοι. Ο δεύτερος γάμος λοιπόν παρά τις αρνητικές επιπτώσεις που μπορεί να φέρει έχει και θετικά αποτελέσματα για τα μέλη της οικογένειας. Αρχικά, το παιδί έχει ένα επιπλέον άτομο που νοιάζεται γι'αυτό, ο βιολογικός γονέας που δεν έχει την επιμέλεια έχει έναν ακόμη συνεργάτη για τις ώρες που λείπει, και τέλος και ο ίδιος ο γονιός που έχει την επιμέλεια έχει μια σημαντική υποστήριξη για το έργο της ανατροφής (Λουμάκου-Μπρουσκέλη, 2010: 110-111).

2.5. Παράγοντες που επηρεάζουν την ομαλή προσαρμογή του παιδιού

Ωστόσο, η κατάσταση του διαζυγίου μπορεί να μην έχει πάντα δύσκολη προσαρμογή, αν ληφθούν υπόψη μια σειρά από παραμέτρους. Αυτές οι παράμετροι είναι το κοινωνικό-οικονομικό επίπεδο της οικογένειας, η ελλιπής γονική επάρκεια, η έκθεση σε γονικές συγκρούσεις, η ψυχολογική κατάσταση των γονέων και κυρίως της μητέρας, η ποιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων στην οικογένεια, η αλληλεπίδραση μητέρας-παιδιού, τα χρόνια που έχουν περάσει από το διαζύγιο, η ικανότητα των παιδιών να αντιμετωπίζουν αγχογόνες καταστάσεις, η προσωπικότητά τους, οι πληροφορίες που τους παρέχονται, ο βαθμός στήριξης που δέχονται και τέλος ο βαθμός ικανοποίησης των παιδιών από τις αποφάσεις που ελήφθησαν σχετικά με την διαμονή τους και τις επισκέψεις του ενός γονέα (Χατζηχρήστου, 2004: 83).

Μια υποπαράμετρος για την ομαλή προσαρμογή είναι η σωστή ενημέρωση. Είναι γεγονός ότι πολλά παιδιά δεν είναι πλήρως ενημερωμένα από τους γονείς τους για το διαζύγιο και τον χωρισμό, ως κατάσταση και τρόπο ζωής. Ανεξάρτητα από τις

μακροχρόνιες συνέπειες του διαζυγίου, η αρχική περίοδος που ακολουθεί τον χωρισμό των γονέων, είναι αρκετά στρεσογόνα για την πλειοψηφία των παιδιών και των εφήβων. Για πολλά παιδιά, το άγχος τους προέρχεται από τον χωρισμό εξαιτίας της χρόνιας υψηλής διαμάχης ή βίας κατά τη διάρκεια του γάμου. Ωστόσο, παρά τις προαναφερθείσες καταστάσεις πολλά παιδιά φαίνεται να είναι ελάχιστα προετοιμασμένα για τον χωρισμό των γονιών τους και αυτό έχει ως αποτέλεσμα να αντιδρούν σε αυτό με κατάθλιψη, άγχος, θυμό, σοκ και δυσπιστία. Σε γενικές γραμμές αυτές οι αντιδράσεις, εξαφανίζονται ή μειώνονται μετά την περίοδο των ένα με δύο χρόνων. Τα παιδιά λοιπόν, που δεν είναι επαρκώς πληροφορημένα για το διαζύγιο, αγωνίζονται μόνα τους να καταλάβουν την σημασία που μπορεί να έχει αυτή η κατάσταση στις ζωές τους, μια κατάσταση που μπορεί να τους οδηγήσει σε ένα μεγάλο συναισθηματικό μπέρδεμα (Kelly- Emery, 2010: 353).

Από την άλλη πλευρά, η πλειοψηφία των γονιών αποτυγχάνουν να ανταλλάξουν απόψεις μεταξύ τους σχετικά με την καταλληλότερη και αποτελεσματικότερη επιμέλεια των παιδιών τους, επιτρέποντας στους απόντες πρόσβαση στο να παίρνουν αποφάσεις για την οργάνωση και τη διαχείριση της ζωής των παιδιών και ακόμη φαίνεται να είναι λιγότερο πρόθυμοι να παρέχουν σημαντικές πληροφορίες και εξηγήσεις στα παιδιά τους για τις ευρύτερες αλλαγές που θα προκύψουν στην δομή της οικογένειάς τους, ζώντας με νέους κανονισμούς και σχέσεις γονέα-παιδιού. Σε μια μελέτη σχετική με την επικοινωνία γονέα-παιδιού κατά τη διάρκεια διαζυγίου 23% των παιδιών απάντησε ότι κανείς δεν τους μίλησε για τον διαζύγιο και 45%ν είπε ότι τους δόθηκαν ξαφνικές και απότομες δικαιολογίες, για παράδειγμα «Ο πατέρας σου φεύγει..». Μόνο ένα 5% απάντησε ότι ήταν πλήρως ενημερωμένο και εμψυχωμένο για την κατάσταση του διαζυγίου και το τι ακολουθεί μετά (Kelly- Emery, 2010: 353).

Στους παράγοντες της ομαλής προσαρμογής μπορεί να προστεθεί και η συμβίωση με έναν επαρκώς και λειτουργικά κατάλληλο γονιό, είναι ένας παράγοντας που μπορεί να επιφέρει θετικά αποτελέσματα στα παιδιά. Εξάλλου ο σημαντικότερος παράγοντας τόσο κατά τη διάρκεια του γάμου όσο και του διαζυγίου είναι η ψυχολογική κατάσταση των γονιών και η ποιότητα της γονικής υποστήριξης που παρέχουν. Μια συγκεκριμένη ομάδα συμπεριφορών που πρέπει να έχουν οι γονείς μετά το διαζύγιο είναι ένας ακόμη σημαντικός παράγοντας. Θαλπωρή, συναισθηματική στήριξη, επαρκής έλεγχος, πειθαρχία και να διατηρούνται οι

προσδοκίες της κάθε ηλικίας είναι μερικές από αυτές τις συμπεριφορές. Τα παιδιά και οι έφηβοι που οι γονείς τους εκδηλώνουν τέτοιες συμπεριφορές προσαρμόζονται θετικότερα στο διαζύγιο από τα παιδιά που οι γονείς τους ήταν ανεύθυνοι, καθόλου υποστηρικτικοί και χρησιμοποιούσαν καταναγκαστική πειθαρχία. Ακόμη, σημαντικός παράγοντας, ο οποίος προαναφερθήκαμε είναι η συχνή επαφή και επικοινωνία με τον απόντα γονιό. Ωστόσο, για να έχει θετικά αποτελέσματα συνεπάγεται και η καλή ποιότητα του χρόνου που περνάνε μαζί. Δηλαδή, πρέπει να υπάρχει επικοινωνία και σωστή συμπεριφορά από τον γονέα και να δείχνει ενδιαφέρον για το παιδί και την επίδοσή του στο σχολείο και τις δραστηριότητές του. Έχει αποδειχθεί ότι η συμμετοχή των γονιών στις εργασίες των παιδιών και τη μεταφορά τους από και προς το σπίτι είχε αρκετά καλά αποτελέσματα. Τέλος, οι γονείς πρέπει να ενισχύουν την χρηματοδότηση των αναγκών των παιδιών τους. Με λίγα λόγια, να γίνεται αισθητή η παρουσία τους και το ενδιαφέρον τους γι'αυτά (Kelly- Emery, 2010: 353).

Όπως έχει προαναφερθεί, τα παιδιά από διαζευγμένες οικογένειες έχουν συνήθως ποικίλες εμπειρίες από οικογενειακές διαμάχες. Επίσης, έχει καταγραφεί ότι οι έντονες διαμάχες που επικρατούν μέσα στην οικογένεια κατά τη διάρκεια του γάμου, είναι πιθανό να συνεχιστούν και μετά το διαζύγιο. Μάλιστα, ο βαθμός της διαμάχης πριν το διαζύγιο αποτελεί σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης και εκτίμησης του βαθμού της διαμάχης έπειτα από το διαζύγιο. Σύμφωνα με τους μελετητές το 20-25% των παιδιών βιώνουν υψηλού βαθμού διαμάχες κατά τη διάρκεια του γάμου των γονιών τους και κάποια από τα ζευγάρια αυτά μειώνουν τον βαθμό της διαμάχης μόλις πάρουν διαζύγιο, ενώ άλλα επιμένουν στους τσακωμούς. Μόνο το ένα τέταρτο περίπου των χωρισμένων γονέων αναφέρουν χαμηλό επίπεδο διαμάχης στον γάμο τους. Σε κάποιες από αυτές τις οικογένειες ο έντονος θυμός και η ρήξη αυξάνονται με τον χωρισμό και τον ανταγωνισμό που επικρατεί με τα νομικά ζητήματα. Έτσι, τα παιδιά επιβαρύνονται με την συνέχεια της ρήξης σε σύγκριση με άλλα που βιώνουν λιγότερο την διαμάχη στη ζωή τους (Kelly- Emery, 2010: 353).

Όσο αφορά τη συσχέτιση της ρήξης κατά τη διάρκεια του διαζυγίου με την προσαρμογή των παιδιών σε αυτό, υπάρχουν πολλές αμφιλεγόμενες απόψεις. Πολλοί μελετητές δεν αναφέρουν καμία σχέση μεταξύ της διαμάχης στο διαζύγιο και την επιρροή της στην προσαρμογή των παιδιών, ενώ άλλοι πιστεύουν ότι πρόκειται για έναν σημαντικό παράγοντα πρόβλεψης της προσαρμογής των παιδιών μετά το διαζύγιο. Άλλοι πάλι καταγράφουν ότι η διαμάχη μετά το διαζύγιο και όχι αυτή πριν

το διαζύγιο είναι αυτή που επιφέρει αρνητικά αποτελέσματα. Η διαμάχη είναι πιθανό να είναι καταστρεπτική μετά το διαζύγιο, όταν οι γονείς χρησιμοποιούν τα παιδιά για να εκφράσουν τον θυμό τους στον/στην πρώην σύζυγό τους και είναι λεκτικά ή σωματικά οξύθυμοι στο τηλέφωνο ή και από κοντά. Οι γονείς λοιπόν αυτοί που εκδηλώνουν την οργή τους απέναντι στον/στην πρώην σύντροφό τους με το να ζητάνε από τα παιδιά να μεταφέρουν εχθρικά ή ειρωνικά μηνύματα ή ακόμα δυσφημώντας τον άλλο γονέα μπροστά στο παιδί και απαγορεύοντας να αναφέρουν τον άλλο γονέα μπροστά τους, δημιουργούν ανυπόφορο στρες και ρήξη εμπιστοσύνης στα παιδιά τους. Έτσι, τα παιδιά αυτά τείνουν να είναι πιο στεναχωρημένα και αγχωμένα από εκείνα που οι γονείς τους τα αφήνουν έξω από τις διαμάχες τους. Πιο συγκεκριμένα, οι μητέρες στους γάμους όπου επικρατούν διαμάχες είναι λιγότερο θερμές, πιο απορριπτικές και χρησιμοποιούν περισσότερη πειθαρχία, ενώ οι πατέρες συνήθως αποσύρονται (Kelly- Emery, 2010: 353).

Από μια άλλη οπτική πλευρά, η ποιότητα του *παιχνιδιού* των παιδιών είναι ένας ακόμη δείκτης της προσαρμογής του παιδιού στο διαζύγιο και ένας τρόπος να κατανοήσουμε πως νιώθουν για τις αλλαγές που συμβαίνουν στη ζωή τους. Πολλά παιδιά είτε αποφεύγουν να παίζουν παιχνίδια με θέματα που συμπεριλαμβάνουν διαμάχη είτε ξεκίνησαν να παίζουν παιχνίδια πιο άγριας φύσης και όσο η διαμάχη στο παιχνίδι κλιμακωνόταν τόσο το παιχνίδι γινόταν και πιο διαταραγμένο. Άλλα παιδιά παρατηρήθηκε ότι έπαιζαν παιχνίδια με διλλήματα, συμπεριλαμβάνοντας διαμάχη και επαναλαμβάνοντας το παιχνίδι μέχρι να βρουν τρόπο να λύσουν την διαμάχη. Από αυτά τα ευρήματα συμπεραίνουμε ότι η διαμάχη μέσα στην οικογένεια μπορεί να επηρεάσει την ποιότητα του παιχνιδιού των παιδιών (Leon, 2003: 266).

2.6. Προτάσεις αντιμετώπισης

Ένα βασικό θέμα, είναι το πώς οι γονείς θα αναπτύξουν μια συνεργατική σχέση με τον/την πρώην σύζυγο. Οι ειδικοί συνήθως συμβουλεύουν τους γονείς που αντιμετωπίζουν ένα δύσκολο διαζύγιο, να παραμερίσουν τα αρνητικά τους συναισθήματα και να προσπαθήσουν να συνεργαστούν με αυτό το άτομο που προκαλεί τα συναισθήματα αυτά. Πρόσφατα, αυτό έχει αποδειχθεί ότι επηρεάζει θετικά τόσο τα παιδιά όσο και τους ίδιους τους γονείς, ιδιαίτερα σε θέματα που προκύπτουν μέσα στην οικογένεια με τα παιδιά και ο ένας παρεμβαίνει για να

υποστηρίζει τον άλλον, γεγονός που έχει θετικό αποτέλεσμα και στην εκτίμηση μεταξύ των γονέων (Leon, 2003: 266).

Συνήθως, κατά το διαζύγιο οι γονείς αναζητούν για βοήθεια και αναρωτιούνται αν υπάρχει κάποια ηλικία που τα παιδιά είναι πιο ευάλωτα σε αυτό. Στην ουσία δεν υπάρχει κάποια ηλικία που τα παιδιά να είναι πιο ευάλωτα, γιατί σε όλες τις ηλικίες μπορούν να επηρεαστούν ψυχολογικά αντίστοιχα. Ο τρόπος αντίδρασής τους στο διαζύγιο είναι αυτός που διαφέρει και εκδηλώνεται ανάλογα από το στάδιο ανάπτυξης τους και την ηλικία τους. Επίσης, τα παιδιά είναι το ίδιο ευαίσθητα τόσο στις διαμάχες μεταξύ των γονιών τους όσο και στην σιωπηλή εχθρότητα που μπορεί να επικρατεί μέσα στην οικογένεια. Ωστόσο, τα παιδιά δεν είναι ευαίσθητα μόνο κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων μέσα στην οικογένεια καθώς και στην απόφαση αυτής της διαμάχης. Όσο μπορούν να διαισθανθούν και να καταλάβουν ότι επικρατεί κάποιο πρόβλημα τόσο μπορούν να καταλάβουν πότε το πρόβλημα αυτό έχει λυθεί. Αυτά τα παιδιά που έχουν παραστεί μάρτυρες στην επίλυση μιας διαμάχης έχει παρατηρηθεί ότι είναι πιο ικανά στο να επιλύουν προβλήματα γενικά στη ζωή τους (Leon, 2003: 265).

Στη συνέχεια, η ανησυχία των γονέων δεν μένει μόνο στο ερώτημα «*Σε ποιά ηλικία το διαζύγιο επηρεάζει τα παιδιά περισσότερο;*» αλλά αναφέρονται και στο ερώτημα «*Πώς να επιλύσουν μια διαμάχη είτε είναι μαζί είτε όχι με τον σύζυγο τους;*». Η συναισθηματική υποστήριξη έχει πολύ σημαντικό ρόλο σε αυτό το στάδιο. Οι γονείς πρέπει γενικά να μάθουν να θέτουν κάποια όρια στα συναισθήματα αρνητικά ή θετικά για το άτομο με το οποίο συγκρούονται και πρέπει να αναπτύξουν μια αποτελεσματική επικοινωνία μεταξύ τους ώστε να επιλύουν προβλήματα (Leon, 2003:264).

Οι ανάγκες των παιδιών που βιώνουν ή έχουν βιώσει το διαζύγιο ποικίλουν. Συνήθως τα παιδιά αυτά υποτροπιάζουν, παρουσιάζουν καταστάσεις άγχους και καταθλιπτικές τάσεις, είναι οξύθυμα, απαιτητικά, ανυπάκουα και μερικές φορές παρουσιάζουν προβλήματα στις κοινωνικές τους σχέσεις και στο σχολείο. Οι γονείς πολλές φορές είναι απροετοίμαστοι και δεν περιμένουν τέτοιες αντιδράσεις, γι'αυτό και προβληματίζονται. Αυτό που πρέπει να φροντίσουν και πρέπει να καταλάβουν τα παιδιά είναι ότι δεν ευθύνονται για το διαζύγιο, οι γονείς τους τα αγαπάνε και οι δύο το ίδιο και θα είναι πάντα κοντά τους να τα στηρίζουν και να τα φροντίζουν. Η

στεναχώρια των παιδιών διαφέρει από αυτή των ενηλίκων. Τα παιδιά όταν είναι στεναχωρημένα στρέφονται περισσότερο στα βιβλία, στις ιστορίες, στις εργασίες, στο παιχνίδι τους και τη ζωγραφική προκειμένου να ξεχάσουν το αίσθημα της στεναχώριας και να το ξεπεράσουν. Αντίθετα οι ενήλικες πρέπει να αποδέχονται τα αρνητικά και μπερδεμένα συναισθήματα τους και να μην τα εκπέμπουν στα παιδιά τους, αλλά να θέτουν ξεκάθαρους κανόνες εφαρμόζοντας ένα σταθερό πρόγραμμα (Leon, 2003:259).

Η επιμέλεια των παιδιών είναι ένα άλλο σημαντικό θέμα που παρουσιάζεται στο διαζύγιο. Η επιμέλεια λοιπόν χωρίζεται σε δύο είδη. Στην κοινή όπου και οι δύο γονείς έχουν δικαίωμα στην λήψη αποφάσεων σχετικά με θέματα που αφορούν τα παιδιά τους, αλλά τα παιδιά ζουν με τον ένα γονέα, έχοντας το δικαίωμα να βλέπουν τον άλλο γονέα σε γιορτές, Σαββατοκύριακα και όποτε αποφασίζεται από κοινού από τους δύο γονείς. Από την άλλη υπάρχει και η μονή επιμέλεια –όταν ως κηδεμόνας του παιδιού θεωρείται ένας από τους γονείς-η οποία γίνεται όταν ο ένας γονέας χάνει το δικαίωμα στη λήψη αποφάσεων για την ζωή των παιδιών του αλλά έχει το δικαίωμα να προσφέρει οικονομική υποστήριξη γι' αυτό. Η απώλεια του δικαιώματος λήψης αποφάσεων για τα παιδιά, προκύπτει όταν ο γονέας έχει δείξει ανικανότητα να φροντίσει και να αναθρέψει τα παιδιά ή τα κακομεταχειρίζεται. Η πρώτη είναι συνήθως η πιο συχνή αλλά και αυτή με την οποία τα παιδιά μπορούν να ξεπεράσουν ευκολότερα το διαζύγιο, γιατί είναι σε επαφή και με τους δύο γονείς και σχέση μεταξύ τους δεν αλλοιώνεται εντελώς (Leon, 2003:265).

Κατά τη διάρκεια του διαζυγίου, με τις συγκρούσεις και την κηδεμονία οι γονείς αντιμετωπίζουν ανεβοκατεβάσματα στην διάθεσή τους. Είναι σημαντικό να μην μεταφέρουν στα παιδιά τους τη δυστυχία και τη συναισθηματική αστάθεια που νιώθουν. Αυτό γιατί σε τέτοιες καταστάσεις οι γονείς έχουν πολύ χαμηλό επίπεδο επιβολής ελέγχου στα παιδιά. Πρέπει να παρέχουν θαλπωρή στα παιδιά τους ενώ ταυτόχρονα να τα ελέγχουν, γεγονός που σε τέτοιες καταστάσεις συμβαίνει σπάνια. Γι' αυτόν τον λόγο, όπως προαναφέρθηκε, οι γονείς πρέπει να δεχτούν συναισθηματική υποστήριξη. Το παιδί βλέποντας τον γονιό να αντιμετωπίζει με επιτυχία την κατάσταση του διαζυγίου, ανακουφίζεται από το αίσθημα υπευθυνότητας που νιώθει και το βοηθάει να αποδεχτεί το διαζύγιο ως κατάσταση της ζωής του. Φυσικά και τα παιδιά πρέπει να δεχτούν κάποιες συνεδρίες με ειδικούς παιδοψυχολόγους, οι οποίες τα βοηθάνε να αντιμετωπίσουν και να συμφιλιωθούν με

την κατάσταση που βιώνουν όμως και ο γονιός συμβάλει σε αυτό με τη σταθερή του συμπεριφορά και την συναισθηματική του διάθεση (Leon, 2003:266).

Σε γενικές γραμμές, οι γονείς είναι πολύ απασχολημένοι με τις δικές τους συναισθηματικές αντιδράσεις κατά τη διάρκεια του διαζυγίου, όπως και με την προσαρμογή τους στην μονή κηδεμονία και ταυτόχρονα την δουλειά και τις κοινωνικές τους ανάγκες. Κατά αυτήν την περίοδο οι γονείς όχι μόνο είναι ευαίσθητοι συναισθηματικά, αλλά και επιρρεπείς στην κατάθλιψη, τον αλκοολισμό, τα χάπια και τα ψυχοσωματικά προβλήματα. Έτσι, κάποια παιδιά και έφηβοι γίνονται η μόνη συναισθηματική υποστήριξη για τους ευαίσθητους και «κακόμοιρους» γονείς τους. Μέσα σε αυτές τις σχέσεις τα αγόρια εμφανίζουν περισσότερο εριστικές σχέσεις με τις μητέρες τους σε σύγκριση με τα κορίτσια. Επίσης, τα αγόρια που καταλήγουν να μείνουν με την μητέρα τους, έχοντας μεγαλώσει με την παρουσία του πατέρα, και μεγαλώνοντας νιώθουν ότι την έχουν περισσότερο ανάγκη κατά το διαζύγιο βιώνουν μεγάλη απόρριψη με την απουσία τους. Επιπλέον, μετά το διαζύγιο όλες οι τρυφερές αυτές σχέσεις παύουν να υπάρχουν και κυριαρχούν η επιθετικότητα και η εριστικότητα. Η αρνητική αντίδραση των παιδιών το κάνει πιο δύσκολο για τους γονείς να τους συμπαρασταθούν και να τους φροντίσουν (Leon, 2003: 266).

Ένα ακόμα ζήτημα που επικρατεί σε καταστάσεις διαζυγίου είναι το πόσο χρόνο θα ξοδέψει το παιδί με τον κάθε γονέα, όμως σημαντικό ρόλο παίζει και η ποιότητα του χρόνου που θα περάσει μαζί του. Ο κάθε γονιός προσφέρει διαφορετικά ερεθίσματα στο παιδί, άλλα η μητέρα και άλλα ο πατέρας. Το παιδί με αυτό τον τρόπο αντιμετωπίζει διαφορετικά υπόβαθρα, στυλ και απόψεις. Επίσης, η τακτική επικοινωνία μεταξύ των γονέων για θέματα που αφορούν το παιδί έχει πολύ θετικά αποτελέσματα για το ίδιο το παιδί, γιατί μαθαίνει να ζει σιγά σιγά σε ένα ισορροπημένο περιβάλλον. Αν κάποιος γονιός δυσκολεύεται να διατηρήσει μια τέτοια ισορροπημένη σχέση με τον/την πρώην σύζυγό του/της, λόγω συναισθηματικών λόγων και πιστεύει ότι θα προκαλέσει σύγκρουση, μπορεί να επικοινωνήσει μαζί του/της μέσω μηνυμάτων, e-mail, ή άλλων μέσων κοινωνικής δικτύωσης, όμως δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να διακόψει εντελώς την επικοινωνία μαζί του/της, καθώς επηρεάζει την ψυχολογία του παιδιού αρνητικά (Kelly- Emery, 2010:356).

Δημογραφικές και ψυχολογικές μελέτες αποδεικνύουν ότι πολλές φορές παιδιά και ενήλικες που προέρχονται από διαζευγμένες οικογένειες απευθύνονται σε

συμβούλους για την αντιμετώπιση των προβλημάτων τους σε σχέση με τις άλλες οικογένειες. Σύμφωνα με την προσέγγιση της θεωρίας της «Μεταβατικής φάσης της οικογένειας» και η προσέγγιση «Κίνδυνος-προσαρμοστικότητα» αναθεώρησαν την έννοια του διαζυγίου ως μεταβατικής περιόδου και διαδικασία εξέλιξης της οικογένειας. Αυτές οι προσεγγίσεις αποτελούν την θεωρία για την ανάπτυξη προγραμμάτων παρέμβασης για το διαζύγιο (Κούρος, 1993: 40-41).

Σχεδόν όλα τα νομοθετικά συστήματα πλέον έχουν υιοθετήσει την αντίληψη ότι παρά το τέλος του γάμου, η γονική ιδιότητα παραμένει και στους δύο γονείς. Μάλιστα κατά τα τελευταία δέκα χρόνια έχουν δημιουργηθεί στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης προγράμματα για τις διαζευγμένες οικογένειες, και ιδιαίτερα τους γονείς για να διευκολύνουν το στάδιο της μετάβασης από την κοινού κηδεμονία. Αυτά τα προγράμματα εστιάζουν κυρίως στην εκπαίδευση σε θέματα ψυχικής υγείας. Προσεγγίζουν τις συνέπειες του διαζυγίου στα παιδιά με καθοδηγητικό και διδακτικό τρόπο παρέχοντας ταυτόχρονα στους γονείς μια θετική στάση και βασικές τεχνικές για την από κοινού επιμέλεια με σκοπό την διευκόλυνση της προσαρμογής των παιδιών τους. Βασικοί στόχοι των προγραμμάτων αυτών είναι η εκπλήρωση: α) της μεσολάβησης των ικανοτήτων των ειδικών για το διαζύγιο β) της αλλαγής των στάσεων και γ) της εκπαίδευσης ειδικών δεξιοτήτων. Η δομή και η οργάνωση των προγραμμάτων αυτών εξαρτώνται ανάλογα με τον αριθμό, τη διάρκεια, τον τόπο, τον τρόπο, το κόστος και τη μορφή των συναντήσεων αυτών. Το πιο αποτελεσματικό πρόγραμμα για τα παιδιά είναι μεταξύ 2-3 ώρες για τους ενήλικες και λιγότερο από μια ώρα για τα παιδιά, ενώ ο αριθμός των ατόμων ποικίλει από 5 μέχρι 15 άτομα στους πρώτους και από 6 έως 8 στα δεύτερα. Παρακάτω θα κάνουμε αναφορά για τα προγράμματα παρέμβασης των γονέων και των παιδιών (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010: 122-124).

Από την δεκαετία του '70 έχει παρατηρηθεί αυξημένο ενδιαφέρον για προγράμματα που επικεντρώνονται στα παιδιά και τα βοηθούν να ξεπεράσουν το διαζύγιο. Αυτά τα προγράμματα συνήθως λαμβάνουν χώρο στο περιβάλλον του σχολείου ή σε συμβουλευτικές υπηρεσίες. Περιλαμβάνουν εκπαιδευτικές και θεραπευτικές δραστηριότητες. Σκοπός τους είναι να προάγουν το αίσθημα της υποστήριξης, να διορθώσουν τυχόν λάθος αντιλήψεις για το διαζύγιο, και την παραγωγή εργαλείων αντιμετώπισης του άγχος και των αντιδράσεων που προκύπτουν από το διαζύγιο. Η διάρκεια των προγραμμάτων αυτών είναι 6-16 εβδομάδων και

δίνει την δυνατότητα συμμετοχής μεγάλου αριθμού ατόμων και χαμηλότερου οικονομικού επιπέδου. Επιπλέον, καθώς τα περισσότερα προβλήματα συμπεριφοράς προκύπτουν στο σχολείο η δράση των προγραμμάτων αυτών αποτελεί έναν τρόπο πιο άμεσης και αποτελεσματικότερης αντιμετώπισης (Κούρος, 1993: 40-41).

Από την άλλη πλευρά, τα προγράμματα παρέμβασης των ενηλίκων, εμφανίστηκαν γύρω στην δεκαετία του '90. Τα προγράμματα αυτά έχουν τους εξής στόχους : α) τη βελτίωση της ψυχολογικής προσαρμογής του γονέα β) τη βελτίωση της γονικής ιδιότητας και γ) τη βελτίωση των οικογενειακών σχέσεων. Ωστόσο, στην πράξη δίνεται περισσότερο έμφαση στη προσαρμογή του ενήλικα παρά στις δεξιότητες του και στις οικογενειακές σχέσεις. Έχει αποδειχθεί από μελέτες ότι οι γονείς μετά από τα προγράμματα αυτά δήλωσαν ότι είχαν καλύτερη σχέση με τους/τις πρώην συζύγους τους. Βέβαια, οι περισσότερες έρευνες έχουν δείξει ότι η αποτελεσματικότητα των προγραμμάτων αυτών εξαρτάται από το επίπεδο της επικοινωνίας (από τους γονείς), το χρονικό πλάνο της συμμετοχής του γονέα στο πρόγραμμα, και τέλος το περιεχόμενο και τις στρατηγικές του προγράμματος αυτού (Λουμάκου-Μπρουσκέλη, 2010: 122-124).

Με βάση όλα τα παραπάνω έχουν δημιουργηθεί διάφορες ψυχολογικές παρεμβάσεις που απευθύνονται τόσο σε παιδιά όσο και σε γονείς, κυρίως για την ομαλοποίηση της σχέσης τους με τα μέλη της οικογένειας αλλά και την προσαρμογή τους στα δεδομένα. Τα προγράμματα αυτά που αφορούν τους γονείς τους βοηθούν να αντιμετωπίσουν τα συναισθήματα για το διαζύγιο, να καταλάβουν πώς αισθάνονται τα παιδιά τους γι' αυτό, αλλά και να έρθουν πιο κοντά με τα παιδιά τους σε θέματα που αφορούν το διαζύγιο. Πάρα τα θετικά αποτελέσματα που μπορεί να έχει το διαζύγιο στη ζωή των μελών της οικογένειας, δεν παύει να είναι μια νέα κατάσταση στην ζωή των παιδιών, την οποία ο γονιός καλείται να αντιμετωπίσει έτσι ώστε να μην έχει αρνητική εξέλιξη για το παιδί. Αυτή η προσπάθεια του στηρίζεται με τα εξής:

- Τα εκπαιδευτικά προγράμματα για γονείς και συγκεκριμένα για διαζευγμένους γονείς. Στην Ελλάδα τα εκπαιδευτικά προγράμματα αυτά εστιάζουν περισσότερο στον ρόλο του γονέα και όχι τόσο σε καταστάσεις διαζυγίου, γεγονός που είναι πολύ χρήσιμο καθώς ενώ οι γονείς είναι ενήμεροι στο τι στάση πρέπει να έχουν στην οικογένεια, δυσκολεύονται να

την εφαρμόσουν με επιτυχία και ακόμη να κατανοήσουν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα παιδιά τους σε όλη τη διαδικασία.

- Μια Κοινωνική Πολιτική που να αναγνωρίζει τις οικονομικές δυσκολίες των διαζευγμένων γονιών, οι οποίες προκαλούν στρες και δημιουργούν δυσκολίες στην επιμέλεια των παιδιών.
- Την αποστιγματοποίηση του διαζυγίου, καθώς η δραματοποίηση των συνεπειών του διαζυγίου και η αντίληψη της κοινωνίας σχετικά με την δυσλειτουργικότητά του, στιγματοποιεί τα παιδιά και τα επηρεάζει αρνητικά (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010:120-122).

Από την άλλη πλευρά, τα προγράμματα με επίκεντρο τα παιδιά τα ανακουφίζουν από τα αρνητικά συναισθήματα που τα επηρεάζουν ενώ τους λύνουν απορίες που δημιουργούνται. Συνήθως πραγματοποιούνται στο σχολείο και ο στόχος τους είναι εκπαιδευτικός-θεραπευτικός. Οι τεχνικές που χρησιμοποιούνται συνήθως είναι το παιχνίδι ρόλων, η χρήση οπτικοακουστικού υλικού, η αφήγηση ιστοριών, οι ασκήσεις επίλυσης προβλημάτων σχέσεων, η ζωγραφική, η βιβλιοθεραπεία και η δημιουργία εφημερίδας από την ομάδα ή επίδειξης με θέμα το διαζύγιο. Η αποτελεσματικότητα αυτών των προγραμμάτων έχει αποδειχθεί όσο αφορά σε προβλήματα συμπεριφοράς, στην επίδοση του μαθητή, τη διευκόλυνση προσαρμογής του και το άγχος που βιώνει (Λουμάκου,-Μπρουσκέλη, 2010: 122-124).

Η ομαλή προσαρμογή του παιδιού όμως εκτός από τη βοήθεια των εκπαιδευτικών προγραμμάτων εξαρτάται και από την αντιμετώπιση των γονιών τους οι οποίοι με την σειρά τους πρέπει:

- Να ακούν τις ερωτήσεις και τα σχόλια των παιδιών τους, καθώς μια ανησυχία ή ένα σχόλιο μπορεί να κρύβουν βαθύτερες ανησυχίες.
- Να μένουν ανοιχτοί στις ανάγκες του παιδιού τους. Να αφιερώνουν προσωπικό χρόνο για να το ηρεμούν και να το καθησυχάζουν.
- Να δημιουργούν νέες παραδόσεις και ιεροτελεστίες, με νέους τρόπους οργάνωσης και τέλεσης των οικογενειακών εκδηλώσεων.
- Να διατηρούν την επαφή του παιδιού με τους συγγενείς του/της πρώην συζύγου, για παράδειγμα τους παππούδες και τα ξαδέρφια.

- Να αφήσουν επαρκή χρόνο για την προσαρμογή όλων, ακόμη και των ιδίων, προκειμένου να ξεπεράσουν τις προβληματικές καταστάσεις.
- Να βεβαιώσουν το παιδί ότι αυτή η κατάσταση δεν πρόκειται για δικό του λάθος.
- Να βεβαιώσουν για την ασφάλεια του παιδιού, και για την δυνατότητα επικοινωνίας και με τους δύο γονείς, καθώς η απώλεια της αίσθησης της ασφάλειας αποτελεί κακό παράγοντα προσαρμογής.
- Να διατηρούν το πρόγραμμα της καθημερινότητας, για να τους γίνει κατανοητό ότι παρόλο που κάποια πράγματα άλλαξαν, δεν άλλαξε όλος ο κόσμος τους.
- Να παραμείνουν σταθεροί σε θέματα πειθαρχίας, για να καταλαβαίνει το παιδί ότι οι βασικές υποχρεώσεις δεν έχουν αλλάξει.
- Τέλος, να μην τοποθετούν το παιδί στη μέση, για παράδειγμα η μεταφορά μηνυμάτων με τον πρώην σύντροφο (Λουμάκου-Μπρουσκέλη, 2010:122-124).

Όσον αφορά το πότε και πώς πρέπει να ενημερώνουν το παιδί για το διαζύγιο, δίνονται οι εξής οδηγίες:

- Να φροντίζουν να ενημερώνουν το παιδί πριν χωρίσουν, αλλιώς αν αποσιωπήσουν την κατάσταση, το παιδί θα νομίζει ότι του κρύβουν πληροφορίες, με αποτέλεσμα τον κλονισμό της εμπιστοσύνης τους.
- Να προτιμήσουν να μιλήσουν και οι δύο σύζυγοι μαζί για αυτό το θέμα και αν δεν είναι εφικτό αυτό, τότε ξεχωριστά.
- Αν πάλι ο ένας σύζυγος αποχωρήσει χωρίς προειδοποίηση, καλό θα είναι ο άλλος γονέας να ενημερώσει με ειλικρίνεια ότι το έμαθε πρόσφατα.
- Να μιλήσουν αργά, να εξηγήσουν τι, πώς και πότε συνέβη τι.
- Να δίνουν εξηγήσεις ανάλογα με το αναπτυξιακό στάδιο του παιδιού, ώστε να γίνονται κατανοητές.
- Να βεβαιώσουν ότι και οι δύο γονείς εξακολουθούν να αγαπάνε το παιδί και ότι τα μόνα συναισθήματα που δοκιμάζονται είναι αυτά μεταξύ των δύο γονέων.

- Να τοποθετήσουν σαφή όρια για το ποια θέματα αφορούν αποκλειστικά τους ενήλικες, και όχι το παιδί και να μην συζητηθούν τέτοια θέματα μπροστά στο παιδί.
- Να προστατέψουν την αυτοεκτίμηση των παιδιών, θυμίζοντάς τους ότι η ιστορία της αγάπης ξεκίνησε με αγάπη και όχι με θυμό.
- Τέλος, σε περίπτωση απιστίας καλό είναι αν το παιδί είναι μικρότερο των πέντε ετών να μη θίξουν το θέμα, ενώ σε μεγαλύτερο παιδί μπορούν να πουν για παράδειγμα ότι ο ένας γονέας αγάπησε κάποιον άλλον/άλλη, γι' αυτό δεν μπορούν να ζουν μαζί πλέον. Περαιτέρω λεπτομέρειες δεν βοηθούν το παιδί, αλλά το ταλαιπωρούν (Λουμάκου-Μπρουσκέλη, 2010: 124- 125).

2.7. Απόψεις εκπαιδευτικών για το διαζύγιο

Σημαντικά για τον σχεδιασμό των προγραμμάτων αυτών είναι η παρατήρηση και η μελέτη των αντιλήψεων και των στάσεων των μελών της κοινωνίας και των «σημαντικών άλλων» των παιδιών, των γονέων και των εκπαιδευτικών. Μια τέτοια έρευνα έχει πραγματοποιηθεί και στην Ελλάδα, η οποία εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο της Σχολικής και Κοινωνικής Ψυχολογίας και αποσκοπεί να δείξει τις επιδράσεις του διαζυγίου στα μέλη της οικογένειας, κυρίως στα παιδιά, μέσω της μέτρησης και της ενδεχόμενης αλλαγής των στάσεων των μελών της σχολικής κοινότητας προς τις μονογονεϊκές οικογένειες και τα μέλη τους. Προσεγγίζει τις απόψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με το διαζύγιο και την προσαρμογή των παιδιών σε αυτό, στοιχείο που ενδιαφέρει σημαντικά τα προγράμματα παρέμβασης καθώς δεν στοχεύουν μόνο στην αλλαγή των στάσεων αλλά και στην τροποποίηση της αντίστοιχης συμπεριφοράς. Οι στάσεις ως συστήματα απόψεων με διάρκεια, ως γνωστικά, συναισθηματικά στοιχεία και ως τάσεις εκδήλωσης συμπεριφοράς προετοιμάζουν το άτομο και το καθοδηγούν να ζήσει με τους κατάλληλους τρόπους σε μια συγκεκριμένη κοινωνία. Αυτές οι στάσεις έχουν κυρίαρχη θέση στο σύστημα πεποιθήσεων του ατόμου. Στα αποτελέσματα της έρευνας αυτής παρατηρείται η υιοθέτηση αρνητικών στάσεων και στερεοτυπικών αντιλήψεων ασκούν σημαντική επιρροή στην προσαρμογή των παιδιών και των εφήβων των οικογενειών αυτών, σε συνδυασμό με άλλα αντικειμενικά προβλήματα που αφορούν την φροντίδα και την ανατροφή των παιδιών, την διευθέτηση των οικονομικών, την έλλειψη του γονέα που

δεν κατοικεί πλέον στο σπίτι κ.α. Ακόμη και αν τα παιδιά προσαρμοστούν ικανοποιητικά στις συνθήκες μετά το διαζύγιο, βρίσκονται ωστόσο σε μεγαλύτερο κίνδυνο ως προς την εμφάνιση δυσκολιών συμπεριφοράς και κοινωνικών σχέσεων, καθώς και χαμηλότερη επίδοση στο σχολείο, σε σύγκριση με τα παιδιά μιας οικογένειας δύο γονέων. Για παράδειγμα, στις επιδόσεις των παιδιών αυτών, οι εκπαιδευτικοί φαίνεται να έχουν χαμηλότερες προσδοκίες για την σχολική επίδοση των αγοριών παρά των κοριτσιών των διαζευγμένων γονέων. Από την άλλη πλευρά, άλλες μελέτες έχουν δείξει το αντίθετο. Για παράδειγμα, στην έρευνα της Αρχοντόγλου (2005) αναφέρεται ότι ένα πολύ μικρό ποσοστό Ελλήνων εκπαιδευτικών αναγνώρισε την μονογονεϊκή οικογένεια «φυσιολογική» (Χατζηχρήστου, 2004:85).

Υπάρχει ένα μέρος εκπαιδευτικών που θεωρούν ότι δεν έχουν την απαραίτητη επιστημονική κατάρτιση και γνώση για να χειριστούν τα προβλήματα που μπορεί να αντιμετωπίζουν τα παιδιά αυτών των οικογενειών και να ανταποκριθούν στις ανάγκες τους. Γι' αυτό επισημαίνουν πόσο σημαντικό είναι να λάβουν την κατάλληλη επιμόρφωση για τέτοιες περιπτώσεις, καθώς το σχολείο έχει καθοριστικό ρόλο στη ζωή των παιδιών, επειδή αποτελεί πλαίσιο εφαρμογής συμβουλευτικών-ψυχοκοινωνικών παρεμβάσεων, που στοχεύουν στην αντιμετώπιση προσαρμογής των παιδιών διαζευγμένων οικογενειών και παράλληλα την ευαισθητοποίηση των εκπαιδευτικών σχετικά με το διαζύγιο. Όλα αυτά προϋποθέτουν την καταγραφή των στάσεων και των αντιλήψεων των εκπαιδευτικών (Χατζηχρήστου, 2004:86).

Συνολικά, οι στάσεις και οι αντιλήψεις των εκπαιδευτικών με βάση πώς αντιλαμβάνονται το διαζύγιο είναι άλλοτε θετικές, άλλοτε αρνητικές και άλλοτε αδιαφοροποίητες. Όπως παρουσιάζεται οι εκπαιδευτικοί πιστεύουν ότι μπορούν να παρέχουν συναισθηματική υποστήριξη και κατανόηση για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν τα παιδιά των χωρισμένων οικογενειών, ενώ ταυτόχρονα αντιμετωπίζουν κάποιες δυσκολίες και αισθάνονται ότι χρειάζονται την επιμόρφωση στο να αντιμετωπίζουν καλύτερα τέτοιες περιπτώσεις. Μάλιστα, σύμφωνα με την έρευνα της Χατζηχρήστου, διαπιστώνεται ότι οι ίδιοι οι εκπαιδευτικοί δεν γνώριζαν, και αναζητούσαν άρθρα και βιβλία σχετικά με το διαζύγιο για να εμπλουτίσουν τις γνώσεις τους. Επίσης, από την ίδια έρευνα οι εκπαιδευτικοί φαίνεται να αποδέχονται το διαζύγιο ως επιλογή, καθώς θεωρούν χειρότερο για το παιδί να μεγαλώνει μέσα σε μια οικογένεια με συγκρούσεις. Αυτή η μη προκατειλημμένη στάση των

εκπαιδευτικών έρχεται σε αντίθεση με άλλες έρευνες οι οποίες παρουσιάζουν τις αρνητικές στάσεις των εκπαιδευτικών για το διαζύγιο. Ωστόσο, δεν διευκρινίζεται αν όντως τα παιδιά των χωρισμένων οικογενειών αντιμετωπίζουν προβλήματα κοινωνικής συμπεριφοράς ούτε για το αν αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην προσαρμογή τους. Αυτό που καταγράφεται είναι ότι οι διαζευγμένες γυναίκες αντιμετωπίζουν περισσότερες δυσκολίες στην αντιμετώπιση της συμπεριφοράς των παιδιών τους καθώς και στην άσκηση ελέγχου (Χατζηχρήστου, 2004 : 87-97).

Παρεμβάσεις για την αντιμετώπιση των συναισθηματικών, γνωστικών και συμπεριφοριστικών επιπτώσεων του διαζυγίου στα παιδιά μπορεί να παρέχεται σε όλο το φάσμα της φροντίδας της πρωτοβάθμιας, της δευτεροβάθμιας και της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Οι πρώτες παρεμβάσεις βοηθούν τα παιδιά των οποίων οι γονείς έχουν χωρίσει και μη να αντιλαμβάνονται το διαζύγιο ως μια κρίση που μπορεί να συμβεί στη ζωή. Οι δεύτερες παρέχουν υπηρεσίες στα παιδιά που έχουν αυξημένες πιθανότητες να βιώσουν αρνητικές επιπτώσεις από το διαζύγιο. Τέλος, οι τρίτες παρέχουν υπηρεσίες στα παιδιά που αντιμετωπίζουν συναισθηματικά, γνωστικά ή συμπεριφορικά προβλήματα λόγω του διαζυγίου (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010: 126).

Το διαζύγιο των γονέων έχει παρατηρηθεί ότι επηρεάζει αρνητικά την επίδοση του παιδιού στο σχολείο και στις σχέσεις του στο σχολικό περιβάλλον. Τα παιδιά αυτά συχνά παρουσιάζουν πολλά προβλήματα στο σχολείο. Συνηθισμένο είναι να αντιδρούν με εκδραμάτιση². Τα παιδιά των διαζευγμένων οικογενειών είναι περισσότερο δυνατό να παρουσιάζουν συμπεριφορές εκδραμάτισης ακόμα και από τα παιδιά των οποίων ο ένας γονιός έχει πεθάνει. Επίσης, σύμφωνα με τους δασκάλους αντιμετωπίζουν μεγάλη δυσκολία στην τήρηση των κανόνων, στην ανοχή, στην ματαίωση, αλλά και στην κοινωνικότητα τους. Ο εκπαιδευτικός οφείλει να δρα προληπτικά στις ανάγκες των μαθητών του είτε αυτοί αντιμετωπίζουν ένα πολύ μεγάλο πρόβλημα είτε μικρότερο είτε δεν αντιμετωπίζουν κανένα. Όλα τα παιδιά και συγκεκριμένα αυτά που οι γονείς τους έχουν χωρίσει αντιμετωπίζουν ψυχολογικά προβλήματα, και έχουν την ανάγκη για μια προσέγγιση βασισμένη στις ανάγκες τους και την εξελισσόμενη προσωπικότητα τους. Η υπερβολική ποσότητα της ύλης, η απόρριψη του παιδιού λόγω μειωμένης απόδοσης ή προβληματικής συμπεριφοράς

---

²Πρόκειται για την αντίδραση ενός ατόμου, που διακατέχεται από φόβο ή άγχος, και τα κίνητρα της οποίας δεν είναι σε θέση να συνειδητοποιήσει, να εκφράσει λεκτικά ή να συζητήσει

και ο εκφοβισμός για χαμηλή βαθμολογία επιβαρύνουν την ψυχολογική κατάσταση του παιδιού, ειδικά αν είναι ήδη επιβαρυνμένη (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010: 126).

Το σχολείο αποτελεί τον καταλληλότερο χώρο για εκπαιδευτικές παρεμβάσεις, καθώς συγκεντρώνει μεγάλο αριθμό παιδιών και θεωρείται υποχρεωτική η φοίτηση, συγκεντρώνει παιδιά μικρής ηλικίας, έχει ευέλικτο πρόγραμμα και υπάρχει μεγαλύτερη οικειότητα με τον δάσκαλο αφού υπάρχει αυξημένος χρόνος αλληλεπίδρασης παιδιού-δασκάλου. Για αυτόν τον λόγο μπορεί να αποτελέσει χώρο εφαρμογής των εκπαιδευτικών προγραμμάτων ευαισθητοποίησης γονέων και εκπαιδευτικών σε θέματα της ζωής του ατόμου, όπως και αυτό του διαζυγίου. Η επιμόρφωση των εκπαιδευτικών έχει ως στόχο:

- Τη διαφύλαξη της ψυχικής υγείας των μαθητών τους, με την ικανοποίηση των βασικών αναγκών τους, για παράδειγμα η αναγνώριση, η στοργή, η ασφάλεια, η αγάπη.
- Την πληροφόρησή τους και την ευαισθητοποίησή τους σε θέματα που αφορούν τη στιγματοποίηση των παιδιών των χωρισμένων γονιών και οι επιδράσεις των στάσεων της κοινωνίας στο παιδί.
- Τις αντιδράσεις των παιδιών ανάλογα με το στάδιο ανάπτυξής τους.
- Τους παράγοντες προσαρμογής των παιδιών στα νέα δεδομένα και τους τρόπους διευκόλυνσης για την ομαλή αποδοχή της νέας κατάστασης.
- Τις μακροπρόθεσμες συνέπειες του διαζυγίου στις ζωές των παιδιών.
- Τη διευκόλυνση της ουσιαστικής επικοινωνίας γονέα-παιδιού.
- Την αποφυγή χρήσης για εκπαιδευτικούς σκοπούς μοντέλων πυρηνικής οικογένειας ή ένταξή τους σε εργασίες με σχετικό θέμα, γιατί υπάρχει δυσκολία στην ταύτιση του παιδιού.
- Την παρουσίαση διαφορετικών μορφών οικογένειας με σκοπό να τονιστεί το φαινόμενο της διαφορετικότητας στην τάξη.
- Την αναγνώριση των πρώιμων συμπτωμάτων κακής προσαρμογής του παιδιού και πιθανόν εμφάνιση παθολογίας, όπως η επιθετικότητα, η κατάθλιψη, το άγχος και η παλινδρόμηση στη βρεφική ηλικία (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010: 127- 128).

Επίσης οι εκπαιδευτικοί οφείλουν να παρέχουν ουσιαστική στήριξη στα παιδιά των διαζευγμένων οικογενειών, με τους εξής τρόπους:

- Να διατηρούν τους ίδιους κανόνες πειθαρχίας και συνέπειας για όλα τα παιδιά μέσα στη τάξη. Έχει παρατηρηθεί ότι αν ο εκπαιδευτικός μειώσει την αυστηρότητα του στα παιδιά των χωρισμένων γονιών αυξάνεται η εκδραμάτισή τους.
- Να φροντίζουν προκειμένου το παιδί να αισθάνεται ικανό, σημαντικό και απαραίτητο. Δηλαδή, να εστιάζουν στις δυνατότητες του παιδιού και όχι πώς να το βελτιώσουν, καθώς τα παιδιά έτσι νιώθουν το αίσθημα της αποδοχής.
- Να ακούν την άποψη του παιδιού, καθώς είναι πολύ σημαντικό και προτιμότερο να εξωτερικεύει το παιδί τα συναισθήματά του, παρά να ακούει μια ακόμη άποψη ενός ενήλικα. Έτσι νιώθει ότι το καταλαβαίνουν χωρίς να το κρίνουν.
- Να αποτελούν τον «συνήγορο» του παιδιού. Για παράδειγμα, σε θέματα που παρατηρούν να συμβουλεύουν τους γονείς όταν έχουν λανθασμένη στάση, όπως όταν οι γονείς χρησιμοποιούν το παιδί για αγγελιοφόρο μεταξύ των δύο γονέων, ο εκπαιδευτικός οφείλει να αντιληφθεί τις δυσκολίες του παιδιού και να ενημερώσει τους γονείς για την σοβαρότητα της κατάστασης.
- Τέλος, να διατηρούν επικοινωνία και με τους δύο γονείς, καθώς η πορεία του παιδιού πρέπει να γίνεται γνωστή και στους δύο γονείς (Λουμάκου-Μπρουσκέλη, 2010: 128- 129).

Συμπερασματικά, λοιπόν, όταν το σχολείο γενικά υπηρετεί συγκεκριμένα προγράμματα και κανονισμούς, και προϋποθέτει την υπευθυνότητα και την συνέπεια για πειθαρχία από τους μαθητές, βελτιώνει την κοινωνική και γνωστική ανάπτυξη των παιδιών και τα κάνει πιο ώριμα. Αντίθετα, στα χαοτικά σχολεία όπου κυριαρχεί η αταξία και τιμωριστική ασυνεπής πειθαρχία, υπάρχει αδυναμία ελέγχου και υπευθυνότητας, έλλειψη σεβασμού μεταξύ δασκάλου-μαθητή και με χαμηλές προσδοκίες για τον μαθητή, με αυτόν τον τρόπο μειώνονται οι πιθανότητες επιτυχίας για τον μαθητή και αυξάνονται οι προβληματικές καταστάσεις. Επομένως, τα παιδιά, ιδιαίτερα από διαζευγμένες οικογένειες είναι σημαντικό να είναι σε πρόγραμμα

καθώς έτσι κυριαρχεί λιγότερο σύγχυση και τα προβλήματα αντιμετωπίζονται καλύτερα (Λουμάκου- Μπρουσκέλη, 2010: 129).

Έτσι λοιπόν, όπως είναι γνωστό η ποιότητα της κηδεμονίας, η καλή συναισθηματική κατάσταση και οι σχέσεις επικοινωνίας μεταξύ των γονιών είναι σημαντικοί παράγοντες για την προσαρμογή των παιδιών στις νέες καταστάσεις που επιφέρει το διαζύγιο. Ωστόσο, οι διαστάσεις της ποιότητας της κηδεμονίας διαφέρουν ανάλογα με τα στάδια ανάπτυξης του κάθε παιδιού. Για παράδειγμα, στα μεγαλύτερα παιδιά συνήθως οι γονείς εστιάζουν περισσότερο στον έλεγχο των δραστηριοτήτων των παιδιών, ενώ στις μικρότερες περισσότερο στην θαλπωρή και στην επικοινωνία γονέα-παιδιού. Και οι δύο διαστάσεις είναι το ίδιο σημαντικές καθώς στην πρώτη τα παιδιά κυρίως στην εφηβεία χρειάζονται έλεγχο στις δραστηριότητες κυρίως τις εξωσχολικές καθώς και στον έλεγχο της σχολικής τους επίδοσης, αλλά και τα μικρότερα παιδιά ως πιο ευαίσθητα έχουν ανάγκη να νιώσουν ασφάλεια και συντροφικότητα. Τέλος, όσο αναφορά τις σχέσεις μεταξύ των δύο γονέων έχει παρατηρηθεί ότι τα παιδιά αντιδρούν αρνητικά όταν εμπλέκονται στις διαμάχες των γονιών τους, μια συμπεριφορά πιο συχνή στα μεγαλύτερα παιδιά από ότι στα μικρότερα, επειδή τα δεύτερα έχουν ανεπαρκώς αναπτυγμένη τη γλωσσική και γνωστική τους ικανότητα (Kelly- Emery, 2010: 356).

Εν κατακλείδι, παρόλο που αρκετές μελέτες καταγράφουν ποικίλα αρνητικά αποτελέσματα που έχει το διαζύγιο στα παιδιά της παιδικής και εφηβικής ηλικίας, πρέπει να τα ερμηνεύσουμε προσεκτικά για πολλούς λόγους. Πρώτον, η ποιότητα της κηδεμονίας πρέπει να εξετασθεί εκτενέστερα. Δεύτερο, δεν πρέπει πάντα να βλέπουμε το διαζύγιο από την αρνητική του πλευρά καθώς τα αρνητικά βιώματα των παιδιών θα ήταν περισσότερα αν ζούσαν σε μια οικογένεια με συνεχείς ρήξεις. Ωστόσο, πολλές από τις μελέτες που προαναφέρθηκαν είναι βασισμένες σε σχετικές και όχι πειραματικές μεθόδους, επομένως δεν μπορούμε να συμπεράνουμε σίγουρα το πόσο μεγάλη μπορεί να είναι η επιρροή του διαζυγίου στην παιδική ηλικία, όμως σίγουρα επηρεάζει όλες τις ηλικίες και όλα τα μέλη της οικογένειας. Η αποδοχή των αλλαγών που φέρνει το διαζύγιο εξαρτάται τόσο με την προσωπικότητα του ατόμου όσο και με τους κοινωνικούς και συναισθηματικούς παράγοντες (Kelly- Emery, 2010: 357).

Κεφάλαιο 3^ο

Τα άτομα και οι κοινωνικοί θεσμοί

3.1. Η οικογένεια

Ποικίλες διαδοχικές αλλαγές που μπορεί να επέλθουν μετά από ένα διαζύγιο μέσα στην οικογένεια επηρεάζουν τόσο τη δομή της και τον τρόπο ζωής της όσο και τις σχέσεις μεταξύ των μελών της. Πολλοί ερευνητές μελετώντας αυτές τις αλλαγές στις σχέσεις εστιάζουν τις περισσότερες φορές στη σχέση μεταξύ γονέα-παιδιού, δίνοντας λιγότερη σημασία στην αδελφική σχέση. Εμείς θα εστιάζουμε στη δεύτερη σχέση καθώς στην πρώτη θα αναφερθούμε και παρακάτω με περισσότερες λεπτομέρειες (Χατζογιάννη, 2016: 27).

Οι αλλαγές λοιπόν που επιφέρει το διαζύγιο στην οικογένεια επηρεάζει και την ποιότητα της αδελφικής σχέσης. Η αδελφική σχέση είναι μοναδική και παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στη ζωή των ανθρώπων. Μεταβάλλεται μέσα στον χρόνο όσο τα παιδιά αναπτύσσονται. Ο Adler μελετώντας την αδελφική σχέση εστίασε στο επίπεδο της εκ γενετής αντιζηλίας που νιώθουν τα αδέρφια προκειμένου να ξεπεράσουν τα συναισθήματα κατωτερότητας που νιώθουν. Από μια άλλη οπτική ο Furman θεώρησε ότι η αδελφική σχέση αποτελεί τη βάση για την κοινωνικοποίηση των ατόμων. Τα αδέρφια μαθαίνουν πώς να διαπραγματεύονται, να συνεργάζονται και να συναγωνίζονται μεταξύ τους. Μαθαίνουν πώς να κάνουν φίλους και να αναγνωρίζουν τις ικανότητές τους και γενικά αποκτούν από αυτήν την σχέση ικανότητες και μέσα που θα αποδειχθούν σημαντική για τη συνολική πορεία της ζωής τους (Χατζογιάννη, 2016: 27).

Τα αδέρφια σχετίζονται μεταξύ τους με διαφορετικό τρόπο ενώ αποκτά διαφορετικό ρόλο το καθένα μέσα στην οικογένεια. Κάποια μπορούν να λειτουργήσουν ως πρότυπα μίμησης για τα άλλα κατά την παιδική και εφηβική ηλικία, ενώ μπορούν να αποτελέσουν πηγή υποστήριξης το ένα για το άλλο κατά την ενήλικη ζωή. Τα κοινά σημεία που τα ενώνουν, τα κάνουν να παρέχουν στήριξη το

ένα στο άλλο, καθοδήγηση, συντροφικότητα, ενώ μπορεί να παρουσιάζουν από έντονη αγάπη έως εχθρότητα. Σε γενικές γραμμές παρουσιάζουν μια σχέση αμοιβαίας αλληλεπίδρασης, στην οποία παίζει πολύ σημαντικό ρόλο η ανταπόκριση του ενός στις ανάγκες του άλλου. Η στάση και η συμπεριφορά είναι οι βασικοί παράγοντες που επηρεάζουν την ποιότητα της αδελφικής σχέσης. Μάλιστα, έχει σημειωθεί ότι τα αδέρφια που μιλάνε περισσότερο για τα συναισθήματά τους με τα αδέρφια τους, είναι πιθανό να κατανοούν τα συναισθήματα των άλλων περισσότερο από αυτά που δεν μοιράζονται τα συναισθηματικά τους βιώματα (Χατζογιάννη, 2016:28).

Έρευνες που διεξήχθησαν την τελευταία δεκαετία δείχνουν πως το διαζύγιο επηρεάζει την ποιότητα και τη λειτουργία της αδελφικής σχέσης με διάφορους τρόπους. Η αδελφική σχέση, σύμφωνα με έρευνες, αποτελεί προστατευτικό παράγοντα για τα παιδιά κατά τη διάρκεια του χωρισμού, ενώ μετά το διαζύγιο παρατηρείται μεγαλύτερη ένταση και εχθρότητα ανάμεσα στα αδέρφια. Τα παιδιά τείνουν να συμπεριφέρονται στα αδέρφια τους με τον ίδιο τρόπο με τον οποίο αλληλεπιδρούν με τους γονείς τους, δηλαδή, τυχόν συγκρούσεις μεταξύ γονέα-παιδιού αντανακλώνται συνήθως και στη σχέση του παιδιού με τον αδερφό του/την αδερφή του. Έτσι λοιπόν οι συγκρούσεις μεταξύ των γονέων επηρεάζουν σε μεγαλύτερο βαθμό την αδελφική σχέση από το ίδιο το διαζύγιο. Για παράδειγμα, παρατηρήθηκε ότι όταν οι γονείς καυγάδιζαν πριν το διαζύγιο, τα παιδιά είχαν λιγότερη επαφή μεταξύ τους ενώ συγκρούονταν περισσότερο μεταξύ τους. Στα συγκρουσιακά διαζύγια, λοιπόν, τα παιδιά είναι πιθανότερο να παρουσιάσουν τέτοιες συμπεριφορές, επειδή ταυτίζονται με τα συγκρουσιακά πρότυπα των γονιών τους (Χατζογιάννη, 2016: 34).

Από μια άλλη πλευρά, έχει παρατηρηθεί ότι το διαζύγιο μπορεί να φέρει και τα αδέρφια ακόμα πιο κοντά λόγω της κοινής τους εμπειρίας. Επίσης, πολλά παιδιά φαίνεται να λαμβάνουν τη γονεϊκή ευθύνη απέναντι στα άλλα, συνήθως τα μεγαλύτερα προς τα μικρότερα. Βέβαια, αυτό μερικές φορές επιφέρει την δυσανασχέτηση των μικρότερων ή αισθάνονται πικραμένα γιατί τον γονεϊκό ρόλο τον αναλαμβάνουν τα μεγαλύτερα αδέρφια (Χατζογιάννη, 2016:35).

Εκτός από πηγή στήριξης για τα αδέρφια τους τα παιδιά αποτελούν και πηγή στήριξης και για τους διαζευγμένους γονείς. Μάλιστα, κάποιοι γονείς τείνουν να στηρίζονται πολύ στο ένα τους παιδί, τις περισσότερες φορές στο μεγαλύτερο. Αυτό

έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ανταγωνισμού μεταξύ των αδελφών με την μεροληψία του γονιού στο ένα παιδί, το άλλο αποκτά χαμηλή αυτοεκτίμηση και νιώθει κατώτερο από το άλλο. Επιπλέον, η ύπαρξη τόσο της εχθρότητας όσο και της έντονης αγάπης κατά την αδελφική σχέση είναι συχνό φαινόμενο κατά το διαζύγιο. Αυτό συμβαίνει μάλιστα τις περισσότερες φορές που η σχέση είναι ανταγωνιστική. Έτσι το ένα παιδί προσπαθεί να κερδίσει το ενδιαφέρον των γονιών. Ένα άλλο ζήτημα που κλονίζει την αδελφική σχέση είναι η διαπραγμάτευση της παρουσίας του γονιού που λείπει με αποτέλεσμα αυτό να τους αγχώνει και να μην εστιάζουν στην μεταξύ τους σχέση (Χατζογιάννη, 2016:35).

Τέλος, βλέπουμε πως τόσο η αδελφική σχέση ασκεί σημαντική επίδραση στο διαζύγιο των γονέων όσο και το διαζύγιο στην αδελφική σχέση. Τα αδέλφια μπορεί είτε να αντιδράσουν ψύχραιμα και βοηθητικά το ένα στο άλλο είτε ανταγωνιστικά και εχθρικά. Παρ' όλα αυτά το διαζύγιο είναι μια κατάσταση που τα ενώνει και παρά τα επεισόδια που μπορεί να προκαλέσει μπορεί και να τα φέρει πιο κοντά ώστε να ξεπεράσουν μαζί τις δύσκολες καταστάσεις που αντιμετωπίζει το καθένα (Χατζογιάννη, 2016:35).

3.2. Το φιλικό περιβάλλον

Το παιδί παράλληλα με τις ενδοοικογενειακές σχέσεις αναπτύσσει σχέσεις και με άλλους συνομήλικούς του. Οι σχέσεις αυτές καλλιεργούνται μέσω του παιχνιδιού και έχουν αποδειχθεί πολύ σημαντικές καθώς αποτελούν τα πρώτα βήματα της ψυχοκοινωνικής προσαρμογής του παιδιού εκτός οικογένειας, οι οποίες το βοηθούν και στην προσαρμογή του στο χώρο του σχολείου. Μέσα από το παιχνίδι με τους συνομήλικούς του το παιδί απελευθερώνει την ευχάριστη φυσική και πνευματική προσπάθεια, πράγμα που το ευχαριστεί συναισθηματικά και το προετοιμάζει και γι' άλλες δραστηριότητες. Η επαφή λοιπόν με τους συνομήλικους κατά το παιχνίδι συμβάλλει στην ανάπτυξη της προσωπικότητας του παιδιού και ταυτόχρονα στην ψυχοκοινωνική προσαρμογή του (Μπάμπαλης, 2003:101).

Σύμφωνα με ευρήματα ερευνών οι πιο σημαντικές ηλικίες που μπορεί το παιδί να έρθει πιο κοντά με τους συνομήλικους και συνεπώς αυτή η κατάσταση να το επηρεάσει στην ανάπτυξή του είναι η νηπιακή ηλικία όπου τα παιδιά αναπτύσσουν τις πρώτες τους φιλικές σχέσεις στο νηπιαγωγείο ή σε παιδικούς σταθμούς, και η

εφηβεία όταν το παιδί αρχίζει να ξεφεύγει από το πλαίσιο της οικογένειας θέλοντας να απελευθερωθεί σαν προσωπικότητα. Η σχέση με τους συνομήλικους μπορεί να προσφέρει γνώσεις και εμπειρίες που δεν μπορούν να προσφέρουν ούτε η οικογένεια ούτε το σχολείο. Ιδιαίτερα κατά τη περίοδο της εφηβείας το παιδί αποκτά τα πρώτα ενδιαφέροντά του. Αυτή η περίοδος όμως είναι κρίσιμη και για την κακή επιρροή του παιδιού από συνομηλικούς, η οποία μπορεί να επιφέρει κακή απόδοση στο σχολείο ή να το οδηγήσει σε κακές συνήθειες (π.χ κάπνισμα, ναρκωτικά). Επιρρεπείς σε τέτοιες επιρροές είναι κυρίως τα παιδιά των διαζευγμένων οικογενειών καθώς ξεφεύγουν από την επιτήρηση των γονέων τους. Από την άλλη πλευρά ούτε η ο συνεχής έλεγχος είναι η λύση καθώς έχει παρατηρηθεί ότι σε οικογένειες, τις περισσότερες φορές διαζευγμένες, που οι γονείς προσπαθούσαν να ελέγχουν συνεχώς με ποιους κάνουν παρέα τα παιδιά τους, επέφερε εντάσεις, απομόνωση από την οικογένεια και περισσότερο προσκόλληση στην ομάδα των συνομηλικών (Μπάμπαλης, 2003:101).

Από την άλλη πλευρά τα παιδιά κατά τη προεφηβεία δεν αντιμετωπίζουν τόσο στενές σχέσεις με τους συνομηλικούς πάντα, ώστε η επιρροή να φέρει προβλήματα στην οικογένεια. Μπορεί όμως να φέρει προβλήματα στο σχολείο και στις παρέες τους. Συγκεκριμένα τα παιδιά των διαζευγμένων οικογενειών, και μάλιστα των οικογενειών που αντιμετωπίζουν δύσκολο χωρισμό, όπως έχει προαναφερθεί, μπορεί για λόγους καθαρά ψυχολογικούς να αντιδράσουν έντονα στον σχολικό χώρο προκαλώντας καυγάδες με τους συνομήλικους, ιδιαίτερα όταν οι διαμάχες τους έχουν ως θέμα το γεγονός ότι προέρχονται από χωρισμένες οικογένειες. Η επικριτική στάση των συνομηλικών απέναντι στα παιδιά που προέρχονται από χωρισμένες οικογένειες μπορεί να οδηγήσει τα δεύτερα, ακόμη και στην απομόνωσή τους από τις παρέες και να προτιμούν το μοναχικό παιχνίδι. Έτσι, λοιπόν, βλέπουμε πως όπως και οι παραπάνω παράγοντες έτσι και συνομήλικοι καθορίζουν κατά πολύ την προσαρμογή των παιδιών στο διαζύγιο άλλες φορές θετικά κι άλλες αρνητικά, αναλόγως με το είδος των σχέσεων των γονέων, την προσωπικότητα του κάθε παιδιού και την ηλικία του (Μπάμπαλης, 2003:101).

3.3. Το σχολείο

Η προσαρμογή του παιδιού στο διαζύγιο ξεκινά από την οικογένεια, όμως έπειτα συνεχίζεται και στον χώρο του σχολείου. Το σχολείο λοιπόν αναλαμβάνει να

συνεχίσει το έργο της οικογένειας και γι' αυτό πρέπει να παρέχει τρόπους προσαρμογής που να έχουν ως σκοπό τη σωστή ανάπτυξη του παιδιού. Η προσαρμογή του παιδιού έχει άμεση σχέση με την ποιότητα της μάθησης που λαμβάνει. Όταν το παιδί νιώθει καλά στο μαθησιακό του περιβάλλον ανταποκρίνεται καλύτερα στις μαθησιακές απαιτήσεις της τάξης, εκφράζοντας περισσότερο ενδιαφέρον για το περιεχόμενο της μάθησης, αντίθετα το παιδί που δεν ικανοποιείται από το μαθησιακό περιβάλλον δεν έχει πολύ καλή απόδοση στα μαθήματα, αδιαφορεί και σε γενικές γραμμές η προσαρμογή του στο σχολείο δεν είναι και τόσο ομαλή. Ωστόσο, εκτός από τις μαθησιακές δυσκολίες μπορεί να παρουσιάσει και δυσκολίες στη συμπεριφορά του μέσα στην τάξη, όπως το να απομονώνεται από τις παρέες των παιδιών ή να παρουσιάζει προβληματικές συμπεριφορές με καυγάδες και εχθρότητες. Οι συμπεριφορές αυτές στο σχολείο έρχονται σε συνάρτηση πάντα με το πώς βιώνεται η περίοδος του διαζυγίου στο σπίτι (Μπάμπαλης, 2003: 103).

3.4. Άλλοι παράγοντες

Είναι ευρέως γνωστό ότι η σύγκρουση μεταξύ των γονέων πριν και κατά τη διάρκεια, και μετά το διαζύγιο έχει επίπונες αντιδράσεις στα παιδιά. Τα παιδιά ενδιαφέρονται να διατηρήσουν τις σχέσεις τους και με τους δύο γονείς. Όμως το πιο συνηθισμένο είναι να απομακρύνεται π.χ. ο πατέρας και η σχέση του με τα παιδιά να ψυχραίνεται, ιδιαίτερα αν οι σχέσεις με την πρώην σύζυγο ήταν επεισοδιακές. Μετά από μια τέτοια κατάσταση τα παιδιά αντιμετωπίζουν τα διπλά ψυχολογικά προβλήματα από την απλή απώλεια ενός γονέα, δηλαδή να έχει πεθάνει κάποιος από τους δύο γονείς και νιώθουν ότι έχουν έλλειψη οικονομικής υποστήριξης (Kelly - Emery, 2003: 352).

Εστιάζοντας τώρα περισσότερο στο άγχος των παιδιών, εκτιμάται ότι είναι αποτέλεσμα συνήθως της ξαφνικής αποχώρησης του ενός γονέα, που τις περισσότερες φορές είναι ο πατέρας. Μέχρι να βγει η δικαστική απόφαση για την επιμέλεια πολλά παιδιά δεν βλέπουν τον ένα γονέα, αυτόν που έχει φύγει από το σπίτι, για εβδομάδες ή μήνες. Για τα παιδιά που είναι πολύ δεμένα με αυτούς τους γονείς που φεύγουν από το σπίτι, η ξαφνική τους απουσία είναι πολύ καταθλιπτική και επίπονη γι'αυτά. Αυτά τα παιδιά, λοιπόν, αφού βγει η δικαστική απόφαση όπου θα πρέπει να βλέπουν και τον γονιό που λείπει θα πρέπει να αντιμετωπίσουν το συναίσθημα της μετακίνησης από το ένα σπίτι στο άλλο και να συνηθίσουν σε αυτό.

Πρέπει να ενταχθούν και να προσαρμοστούν σε νέα για αυτά προγράμματα και να υποστούν το μοίρασμα μεταξύ των δύο γονέων που τους επιβάλλεται, καθώς επίσης συμπεριλαμβανομένου όλων των παραπάνω πρέπει να αποφασίσουν ποια ρούχα, παιχνίδια, και άλλα πράγματα θα πάρουν μαζί τους στο άλλο σπίτι. Ακόμη, πρέπει να μάθουν να προσαρμόζονται από το ένα σπίτι στο άλλο, συνεπώς και στους διαφορετικούς κανόνες και τα επίπεδα θυμού που θέτει και έχει ο κάθε γονέας αντίστοιχα. Ταυτόχρονα, θα πρέπει να συνηθίσουν στις ξαφνικές απουσίες του κάθε γονέα, όταν μετακινούνται από το ένα σπίτι στο άλλο, δηλαδή, πρέπει να συνηθίσουν και στην απουσία της μητέρας και του πατέρα, όταν πάνε να συγκατοικήσουν με τον απόντα γονιό ή των κηδεμόνα τους αντίστοιχα, χωρίς να έχουν την ικανότητα να επικοινωνήσουν με τον καθένα άμεσα και όποτε θέλουν. Επίσης, οι κανονισμοί των επισκέψεων που δεν είναι προσαρμοσμένοι με βάση τα αναπτυξιακά στάδια των παιδιών, στις ψυχολογικές και τις κοινωνικές τους ανάγκες μπορεί επίσης να είναι ένας στρεσογόνος παράγοντας, και ιδιαίτερα για τα πολύ μικρά παιδιά που έχουν έλλειψη νοητικής, γλωσσικής και συναισθηματικής ωριμότητας, γεγονός που τους δυσκολεύει να κατανοήσουν και να αντιμετωπίσουν τις μεγάλες αλλαγές στις ζωές τους (Kelly - Emery, 2003: 353).

Κεφάλαιο 4^ο

Οι χαρακτήρες και οι συγκρούσεις τους

Μια παιδική ιστορία για να είναι επιτυχημένη χρειάζεται ένα καλό θέμα και μια ενδιαφέρουσα πλοκή, η οποία συμπεριλαμβάνει το σκηνικό της εξέλιξης της ιστορίας αλλά και τους συμμετέχοντες, δηλαδή τους χαρακτήρες της ιστορίας. Αυτοί συνθέτουν τα επεισόδια, τις σκηνές, τα γεγονότα της ιστορίας τα οποία έχουν κάποιες επιπτώσεις σε κάποιον ή κάποιους. Όπως αναφέρει και ο Henry James σε ένα ρητό του για την σύνδεση του χαρακτήρα με την πλοκή, *«Και τι είναι ο χαρακτήρας αν όχι ο προσδιορισμός ενός περιστατικού; Και τι είναι το περιστατικό αν όχι η απεικόνιση του χαρακτήρα;»* (Καρπόζηλου, 1994: 183).

Σύμφωνα με τον Genette αν σε ένα μυθιστόρημα δίνεται περισσότερο έμφαση στην πλοκή, τότε υπάρχει λιγότερος χώρος για πολύπλοκους χαρακτήρες, ενώ όσο πιο πολύπλοκοι είναι οι χαρακτήρες τόσο πιο ενδιαφέρον αποκτά η πλοκή του έργου. Στα παιδικά και εφηβικά μυθιστορήματα συνήθως συναντάμε την πρώτη συλλογιστική. Αυτό βέβαια μπορεί να αποτελέσει και αρνητικό στοιχείο καθώς δίνεται περισσότερο έμφαση στα γεγονότα και την πλοκή και όχι τόσο στα πρόσωπα και στις συμπεριφορές (Καρπόζηλου, 1994: 183).

Οι μορφές που αποκτούν οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες στα παιδικά αναγνώσματα ποικίλουν. Μπορεί να είναι άνθρωποι, νάνοι, χόμπιτ, μάγισσες, δράκοι, γοργόνες, λύκοι, αλεπούδες και πολλά άλλα. Αυτή η τεράστια ποικιλία χαρακτήρων και η ευκολία ανάμειξης και συνύπαρξης τους είναι το βασικότερο χαρακτηριστικό γνώρισμα της παιδικής λογοτεχνίας, ένα γνώρισμα που την κάνει να διαφέρει από την υπόλοιπη πεζογραφία. Συνήθως, παρουσιάζεται ένας ανθρωποκεντρικός προσανατολισμός σε τέτοια μυθιστορήματα, ο οποίος θεωρείται σχεδόν δεδομένος. Μάλιστα το επιβεβαιώνουμε και από τους όρους «ήρωας», «πρωταγωνιστής» που συχνά αποδίδουμε. Η παρουσία ζώων ή πραγμάτων στην παιδική λογοτεχνία από πολλούς έχει θεωρηθεί «προνόμιο», ενώ από άλλους «ελάττωμα». Πάντως είναι γεγονός ότι τελευταία το φανταστικό στοιχείο έχει εκλείψει στην παιδική λογοτεχνία,

με μια στροφή των λογοτεχνών στην καθημερινότητα και την πραγματικότητα. Επίσης, αυτή η ποικιλία χαρακτήρων στα παιδικά μυθιστορήματα, ερμηνεύει μια έλλειψη προσπάθειας ψυχογράφησής τους, καθώς είναι δύσκολο να ψυχογραφήσεις ένα ζώο ή ένα αντικείμενο, αλλά και όταν οι χαρακτήρες είναι ανθρώπινοι πάλι η ψυχογράφιση δεν είναι πρωτίστης σημασίας. Αυτό βέβαια οφείλεται και στην αδυναμία-αδιαφορία των παιδιών-αναγνωστών να παρακολουθήσουν και να εκτιμήσουν μια τέτοια διαπραγμάτευση (Καρπόζηλου, 1994: 184).

Από την άλλη πλευρά τα πεζογραφήματα που εστιάζουν περισσότερο στην ανάλυση της ψυχολογίας και της συμπεριφοράς των χαρακτήρων των μυθιστορημάτων εντάσσονται στην κατηγορία της *εφηβικής λογοτεχνίας*, όπου οι χαρακτήρες αναδύονται μέσα από τις πράξεις και τα λόγια τους. Επιπλέον, μια διαδομένη αντίληψη που κυριαρχεί κυρίως στην παιδική λογοτεχνία είναι ότι όταν οι λογοτεχνικοί χαρακτήρες είναι ανθρώπινα πρόσωπα, να έχουν την μορφή παιδιού. Αυτό ενδεχομένως να προκύπτει ως μια συνειδητή προσπάθεια για την επίτευξη ταύτισης του παιδιού-αναγνώστη με τον ήρωα της ιστορίας. Αυτό βέβαια δεν συμβαίνει σε όλα τα παιδικά αναγνώσματα καθώς όπως είδαμε σε έργα όπως η Σταχτοπούτα, η Χιονάτη, ο Ροβινσών ήταν νέοι και όχι παιδιά. Επιπλέον πρέπει να επισημανθεί ότι μπορεί να ισχύει και το αντίστροφο σε κάποιες περιπτώσεις. Δηλαδή, μπορεί να έχουμε μια ιστορία με χαρακτήρες παιδιά αλλά να μην απευθύνεται σε παιδιά αλλά σε νέους ακόμα και σε ενήλικες. Τέτοια παραδείγματα, που ανήκουν σε αυτήν την κατηγορία και εντάσσονται κυρίως στην εφηβική λογοτεχνία είναι τα έργα του Βυζηνιού και του Παπαδιαμάντη (Καρπόζηλου, 1994: 187-8).

Η εικόνα που θα αποκτήσει ο αναγνώστης για τους χαρακτήρες των μυθιστορημάτων εξαρτάται από τον τρόπο που θα τους παρουσιάσει ο λογοτέχνης. Πιο συγκεκριμένα, οι συγγραφείς έχουν δύο τρόπους παρουσίασης των χαρακτήρων, είτε παραστατικά είτε λεκτικά. Η τεχνική λοιπόν που ακολουθούν συνήθως οι λογοτέχνες μπορεί να χωριστεί σε τρεις κατηγορίες. Στην πρώτη μας παρουσιάζει και μας σχολιάζει ο ίδιος την εξωτερική εμφάνιση, τον χαρακτήρα, τις σκέψεις και τα συναισθήματα των χαρακτήρων-ηρώων. Στην δεύτερη χρησιμοποιεί τους άλλους χαρακτήρες προκειμένου να μας σκιαγραφήσει τον βασικό χαρακτήρα του έργου ενώ στην τρίτη αφήνει τις πράξεις και τα λόγια του ίδιου του χαρακτήρα να τον παρουσιάσουν. Η ιδανικότερη τεχνική είναι ο συνδυασμός των παραπάνω. Αυτή την

τεχνική την συναντάμε συνήθως στα παιδικά αναγνώσματα (Καρπόζηλου, 1994: 189).

Ανεξάρτητα από τον τρόπο παρουσίασης των χαρακτήρων, αυτοί διακρίνονται σε δύο κατηγορίες τους σφαιρικούς και τους επίπεδους. Οι *επίπεδοι* χαρακτήρες ονομάζονται αλλιώς και ως «τύποι» ή «καρικατούρες». Είναι εύκολα αναγνωρίσιμοι, ενώ παραμένουν στην μνήμη του αναγνώστη αμετάβλητοι στην πάροδο του χρόνου. Από την άλλη, οι *σφαιρικοί* χαρακτήρες εμφανίζονται πλήρως ανεπτυγμένοι. Παρουσιάζονται μέσα από τις πράξεις τους, τα λόγια τους, από τα λόγια των άλλων αλλά και από τον ίδιο τον αφηγητή, μπορούμε να προβλέψουμε με ευκολία τις αντιδράσεις τους και τα συναισθήματα όπως με την ίδια ευκολία μπορούμε να εκπλαγούμε από κάποια συμπεριφορά τους. Ιδιαίτερη απήχηση στα παιδιά έχουν οι δυναμικοί χαρακτήρες, οι οποίοι αναπτύσσονται, εξελίσσονται και αλλάζουν κατά τη διάρκεια της ιστορίας. Δίνεται λοιπόν έμφαση στην επίδραση των περιστατικών της ιστορίας στους χαρακτήρες της (Καρπόζηλου, 1994: 189-190).

Αντίθετα, στην παραδοσιακή λογοτεχνία και ιδιαίτερα στα λαϊκά παραμύθια οι χαρακτήρες είναι κατά κανόνα επίπεδοι και τυποποιημένοι. Είναι συνήθως ανώνυμοι και δεν ξεχωρίζουν για την μοναδικότητα τους ενώ δεν δίνουν στοιχεία στον αναγνώστη που να απεικονίζουν την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης προσωπικότητας. Τα παραμύθια αυτά παρουσιάζουν μια λογική που συμπίπτει με την λογική του παιδιού στην ηλικία των 6-8 ετών. Από την άλλη πλευρά οι *στερεότυποι* χαρακτήρες, οι οποίοι προσωποποιούν τα ηθικά προβλήματα και τον αγώνα της επίλυσης τους, δίνουν τη δυνατότητα στον αναγνώστη να διακρίνει πιο εύκολα τις διαφορές από ότι στη ρεαλιστική πεζογραφία, όπου τα νοήματα είναι πιο πολύπλοκα (Καρπόζηλου, 1994: 191).

Ενώ στις μικρότερες ηλικίες το επίκεντρο πέφτει στην πλοκή του έργου παραλείποντας τα χαρακτηριστικά των ηρώων, κατά την εφηβική ηλικία το ενδιαφέρον των αναγνωστών επικεντρώνεται στον χαρακτήρα των πρωταγωνιστών της ιστορίας. Ιδιαίτερα τα παιδιά στην ηλικία των 10-13 μπορούν να φανταστούν εύκολα τα συναισθήματα των άλλων καθώς ήδη έχει αρχίσει να τα ενδιαφέρει ο εσωτερικός τους κόσμος. Πολλές φορές όμως τα συναισθήματα των αναγνωστών με τα συναισθήματα των ηρώων συγκρούονται και σε αυτήν την ηλικία τα παιδιά-έφηβοι μπαίνουν στην διαδικασία εύρεσης μυθιστορημάτων όπου οι χαρακτήρες των

έργων θα ταυτίζονται με τα «θέλω» τους. Με την πολυπλοκότητα των χαρακτήρων και την συνύπαρξή τους το παιδί μαθαίνει ότι υπάρχει μια ποικιλία συμπεριφορών ενώ κατανοεί σιγά σιγά την πολυπλοκότητα του ανθρώπινου χαρακτήρα. Συνειδητοποιεί ότι ο κόσμος πλέον δεν έχει καμία σχέση με τις ιστορίες που διάβαζε από τα βιβλία μέχρι τώρα, ενώ πια δεν τις θεωρεί ενδιαφέρουσες. Οι εμπειρίες που έχει αποκτήσει και η νέα οπτική του για τον κόσμο στρέφουν το ενδιαφέρον του για ιστορίες που ταυτίζονται με την πραγματική ζωή. Ιστορίες που οδηγούν τον αναγνώστη τώρα πια στην ταύτιση με την πραγματικότητα (Καρπόζηλου, 1994: 192).

Καταλήγοντας, θα λέγαμε ότι καθώς το παιδί αναπτύσσεται όλο και αναζητά πιο αναπτυγμένους χαρακτήρες, μέσα στις ιστορίες που διαβάζει. Η προώθηση βιβλίων με ανεπτυγμένους χαρακτήρες μπορεί να λειτουργήσει θετικά στην ανάπτυξη ενός ώριμου παιδιού, όμως μπορεί να έχει αρνητική και ανασταλτική επίδραση σε ένα παιδί που δεν είναι συναισθηματικά έτοιμο να δεχτεί τέτοιου είδους πρώιμα ερεθίσματα, όχι τόσο στην ανάπτυξη του αλλά στην γενικότερη στάση του απέναντι στην λογοτεχνία και στην ανάγνωση γενικότερα (Καρπόζηλου, 1994: 192-3).

Από μια πιο επιστημονική πλευρά η Lukens χωρίζει τους χαρακτήρες των βιβλίων σε τρεις κατηγορίες τον κεντρικό χαρακτήρα (round character), τον επίπεδο-δευτερεύων χαρακτήρα (flat character), τον δυναμικό (dynamic character) και τέλος τον σταθερό (static character) χαρακτήρα (Lukens, 1995: 45).

Σύμφωνα με την Lukens *κεντρικός* χαρακτήρας (round character) είναι αυτός που αναπτύσσεται εξολοκλήρου στην ιστορία και γνωρίζουμε όλες του τις πτυχές. Γνωρίζουμε την εμφάνισή του, πώς δρα και μιλά, τι απόψεις έχει αλλά και τι άποψη έχουν οι άλλοι γι' αυτόν και μερικές φορές τι άποψη έχει και ο συγγραφέας γι' αυτόν. Ο κεντρικός χαρακτήρας είναι τόσο πλήρως αναπτυγμένος στην ιστορία που μπορούμε να προβλέψουμε τις δράσεις και τις αντιδράσεις του. Μπορεί μάλιστα να μας εκπλήξει σαν ένα υπαρκτό άτομο στη ζωή μας. Ουσιαστικά νιώθουμε τον κεντρικό χαρακτήρα σαν ένα υπαρκτό άτομο που θέλουμε να γνωρίσουμε καλύτερα. Οι κεντρικοί χαρακτήρες ποικίλουν ιδιαίτερα στα παιδικά μυθιστορήματα (Lukens, 1995: 47-48)).

Όσο αναφορά τους *επίπεδους* χαρακτήρες (flat character) αναφερόμαστε στους πιο ασήμαντους χαρακτήρες της ιστορίας. Παρόλο που είναι σημαντικοί για την πλοκή της ιστορίας δεν είναι πλήρως ανεπτυγμένοι. Λειτουργούν ως βοηθητικοί

στην δράση των κεντρικών χαρακτήρων, προκειμένου να αναδειχθεί ο τρόπος που δρα και συμπεριφέρεται ο κεντρικός χαρακτήρας και να κάνουν το σκηνικό πιο πειστικό. Οι επίπεδοι χαρακτήρες γίνονται νωρίς γνωστοί στον αναγνώστη, ο οποίος γρήγορα καταλήγει σε ένα συμπέρασμα για τα σημαντικότερα μέρη στην αφήγηση, ώστε να εστιάσει αργότερα στους κεντρικούς χαρακτήρες της ιστορίας. Επίσης, όταν ένας χαρακτήρας παρουσιάζει πολύ λίγα ατομικά χαρακτηριστικά δεν αποτελεί ένα μοναδικό άτομο. Όταν μάλιστα παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά μιας ομάδας ατόμων, ο χαρακτήρας αυτός ονομάζεται *στερεότυπος*. Δηλαδή ο στερεότυπος χαρακτήρας (stereotype character) παρουσιάζεται σε πολλά έργα με παρόμοια χαρακτηριστικά και προσαρμόζεται εύκολα και γρήγορα στο έργο, έχοντας έναν εύκολο και κατανοητό ρόλο (Lukens, 1995: 45-46).

Πολύ συχνά οι συγγραφείς συνηθίζουν να χρησιμοποιούν έναν χαρακτήρα κατ' αντίστιξη, ο οποίος είναι ένας μικρότερης σημασίας χαρακτήρας του οποίου τα χαρακτηριστικά είναι σε αντίθεση με τα χαρακτηριστικά του κύριου χαρακτήρα και χρησιμοποιείται για να τονίσει τα χαρακτηριστικά του κεντρικού (Lukens, 1995: 46-47).

Παρόλο που στην καθημερινή μας ζωή με τον όρο *δυναμικό* χαρακτηρίζουμε κάποιο δυνατό και ισχυρό άτομο, στην λογοτεχνία τον χρησιμοποιούμε για να αναφερθούμε σε έναν χαρακτήρα ο οποίος αλλάζει κατά τη διάρκεια της ιστορίας. Για παράδειγμα, οι δυναμικοί χαρακτήρες μπορεί να αλλάξουν και από εγωιστές να γίνουν αλτρουιστές ή από δειλοί να γίνουν γενναίοι. Επομένως οι δυναμικοί χαρακτήρες αλλάζουν εντελώς και γίνονται νέες προσωπικότητες με διαφορετικές αρχές και αξίες. Αποκτούν δηλαδή ένα εντελώς διαφορετικό «είναι» στα μάτια των άλλων αλλά και των ίδιων τους των εαυτών. Αυτή η αλλαγή του χαρακτήρα μπορεί να γίνει μέσα σε μια ώρα ή μια δεκαετία, με βάση πάντα την αποτύπωση του συγγραφέα. Εκτός από τον χρόνο πολλοί χαρακτήρες παρουσιάζονται να αλλάζουν μετά από κάποιο σημαντικό γεγονός στη ζωή τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο χαρακτήρας δεν γνωρίζει απαραίτητα την αλλαγή του. Αυτό το παρατηρεί ο αναγνώστης στην πορεία του μυθιστορήματος (Lukens, 1995:48-49).

Αντίθετα ο *στατικός* χαρακτήρας, όπως μαρτυρά και η ονομασία του, είναι ο χαρακτήρας που δεν αλλάζει που δεν μεταβάλλεται κατά τη διάρκεια της ιστορίας. Οι συγκρούσεις στην ιστορία δεν τον επηρεάζουν σε τέτοιο βαθμό ώστε να αλλάξει κατά

τη διάρκεια της. Στατικοί χαρακτήρες σε μια ιστορία μπορεί να είναι και οι επίπεδοι χαρακτήρες (συμπεριλαμβανομένου τους στερεότυπους και τους αντίθετους), καθώς δεν τους γνωρίζουμε αρκετά ώστε να παρατηρήσουμε οποιαδήποτε αλλαγή. Ακόμη και ένας κεντρικός χαρακτήρας και ο πρωταγωνιστής της ιστορίας μπορεί να αποτελούν στατικούς χαρακτήρες. Δεν είναι απαραίτητο να υπάρχει σε μια ιστορία οπωσδήποτε ένας δυναμικός ή ένας στατικός χαρακτήρας αντίστοιχα. Όποια και αν είναι η φύση του πρωταγωνιστή- χαρακτήρα, στατική ή δυναμική, κάνει το ίδιο κατανοητή την πλοκή της ιστορίας στον αναγνώστη και τον βοηθά να καταλάβει την ιδέα του συγγραφέα γι'αυτή (Lukens, 1995: 50-51).

Μια πιο παραστατική και ίσως πιο ουσιαστική απόδοση για τα είδη των χαρακτήρων στην παιδική λογοτεχνία είναι αυτή της Nikolajeva, η οποία αναφέρεται σε χαρακτήρες όπως η Τομ Σώγιερ, η Πίπη Φακιδομύτη κ.ά., στο βιβλίο της *Aesthetic Approaches to Children's Literature: An Introduction*, που παρουσιάζεται στον παρακάτω πίνακα:

Complexity Dynamism	Flat	Round
Static	Tom Sawyer	Pipi Longstocking
Dynamic	Mary Lennox	Anne Shirley

Chapter 7, Fig. 7-1 Complexity and Dynamism (Nikolajeva, 2005:140).

Κεφάλαιο 5^ο

Επισκόπηση Βιβλιογραφίας

Το διαζύγιο είναι ένα θέμα που έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές καθώς έχουν πραγματοποιηθεί πολλές μελέτες βασισμένες τόσο στον ψυχολογικό όσο και στον παιδαγωγικό-λογοτεχνικό τομέα. Οι περισσότερες έρευνες βέβαια είναι από τον τομέα της ψυχολογίας. Μερικές από αυτές τις έχουμε ήδη αναφέρει στο θεωρητικό μέρος. Η Χατζηχρήστου έχει μελετήσει ευρύτερα το φαινόμενο του διαζυγίου, το ποσοστό του που καλύπτει στην Ελλάδα και σαφώς τις επιδράσεις του. Καταλήγει ότι το 2005 στη χώρα μας για κάθε 100 γάμους εκδόθηκαν 21,8 διαζύγια, δηλαδή ποσοστό περίπου 1,2 ανά 1000 άτομα από το σύνολο του πληθυσμού. Μάλιστα επισημαίνει την έννοια της μονογονεϊκής οικογένειας ή της διπυρηνικής και εξηγεί την σπουδαιότητα της χρήσης των όρων αυτών οι οποίοι βοηθάνε το παιδί να αισθάνεται ότι παραμένει κάτω από την προστασία και των δύο γονέων του (Χατζηχρήστου, 2004). Σε μια άλλη έρευνα ο Κούρος αναλύει τις αντιδράσεις των παιδιών στο διαζύγιο, τους λόγους που οδηγούν τους γονείς να καταφύγουν στο διαζύγιο. Αυτοί οι λόγοι είναι κυρίως οικονομικοί, αλλά μπορεί αυτές οι αντιδράσεις να οφείλονται και σε άλλα θέματα του ζευγαριού. Ακόμη αναφέρεται στις θετικές επιπτώσεις του διαζυγίου στα παιδιά και στους εφήβους αλλά και τρόπους και προγράμματα ορθής αντιμετώπισης του φαινομένου (Κούρος, 1993). Ακόμη η Χατζηχρήστου μελετά την επίδοση των παιδιών από διαζευγμένες οικογένειες στο σχολείο συγκριτικά με τα υπόλοιπα παιδιά και τις απόψεις των εκπαιδευτικών, γι' αυτό συνήθως τα διαζευγμένα παιδιά προκαλούν προβληματικές αντιδράσεις ή έχουν χαμηλή επίδοση και πιο συγκεκριμένα τα αγόρια (Χατζηχρήστου, 2004). Από την άλλη σε μια μελέτη της Λουμάκου και της Μπρουσκέλη δίνονται τρόποι αντιμετώπισης ή σχεδίασης εκπαιδευτικών προγραμμάτων αντιμετώπισης του διαζυγίου τόσο για παιδιά όσο και για γονείς από τους εκπαιδευτικούς (Λουμάκου-Μπρουσκέλη, 2010).

Παρόμοια έρευνα που ασχολήθηκε περισσότερο με το ψυχολογικό κομμάτι του διαζυγίου και τις επιδράσεις του στα παιδιά και τους εφήβους είναι του Βερέμη (2011) που μελέτησε την επίδραση του διαζυγίου στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών ηλικίας 8-12 ετών. Τα συμπεράσματά του αφορούν τη σχολική επίδοση των παιδιών ως αποτέλεσμα του διαζυγίου, τους παράγοντες που επηρεάζουν τις καταστάσεις διαζυγίου και την ανάπτυξη των παιδιών τα οποία τα συνέλλεξε από 12 σχολεία της Ελλάδας για παιδιά της συγκεκριμένης ηλικίας. Άλλη μια έρευνα που σχετίζεται με τις επιπτώσεις του διαζυγίου είναι της Μπουχέλου (2008), η οποία εστιάζει στον συναισθηματικό τομέα των εφήβων και των γονέων και τη μεταξύ τους σχέση, τονίζοντας το αίσθημα εγκλωβισμού που μπορεί να αισθάνονται οι πρώτοι και την αντιστροφή ρόλων που μπορεί να συμβαίνει σε μερικές περιπτώσεις. Η ερευνήτρια εστίασε στις σχέσεις των μελών της οικογένειας και στη σπουδαιότητα τους ενώ περισσότερο ασχολήθηκε με τη σχέση μητέρας-παιδιού. Το δείγμα της έρευνας ήταν 90 μητέρες και 90 παιδιά.

Επίσης, μελετήθηκε από την Δουμάκου (2012) η ανθεκτικότητα των διαζευγμένων οικογενειών και προσαρμογή των εφήβων σε αυτό. Η έρευνα αυτή αναλύει περισσότερο την ψυχική ανθεκτικότητα και παράλληλα και την οικογενειακή ανθεκτικότητα και την προσαρμογή της οικογένειας στο διαζύγιο. Μέσω της έρευνας αυτής επιδιώκεται η κατανόηση της δομής της οικογένειας και του τρόπου λειτουργίας της και το πώς όλες οι διεργασίες της οικογένειας βοηθούν στη διατήρηση της ψυχικής ανθεκτικότητας των εφήβων στις δύσκολες καταστάσεις. Η μελέτη πραγματοποιήθηκε και σε ατομικό και σε οικογενειακό επίπεδο. Το δείγμα της έρευνας αποτέλεσαν 2083 έφηβοι από λύκεια της Αττικής.

Οι έρευνες που ασχολήθηκαν με το διαζύγιο στην πλειοψηφία αφορούν το ψυχολογικό και παιδαγωγικό τομέα, ενώ οι έρευνες που ασχολήθηκαν με το διαζύγιο ως θέμα για λογοτεχνικά βιβλία είναι πολύ λιγότερες. Μια έρευνα που μελετά το διαζύγιο από τη λογοτεχνική πλευρά είναι της Καλλίτση (2005). Πιο συγκεκριμένα, στην έρευνα αυτή αναλύονται αρχικά οι αντιδράσεις των παιδιών και των εφήβων στο διαζύγιο, ενώ παρατίθενται και βιβλία με θέμα το διαζύγιο. Από την έρευνα αυτή καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι τα βιβλία που έχουν ως κύριο θέμα το διαζύγιο δρουν ενημερωτικά ως προς το παιδί-αναγνώστη και είναι πιο εύκολη και ευχάριστη σαν διαδικασία από την απλή ενημέρωση από κάποιο ενήλικα. Το παιδί συνειδητοποιεί ότι δεν είναι το μόνο που βιώνει τέτοιες καταστάσεις και νιώθει ξανά

«φυσιολογικό άτομο». Βέβαια, αυτό οφείλεται και στο γεγονός ότι οι γονείς δίνουν μια θετική πλευρά στις ιστορίες τους, δηλαδή οι γονείς παρουσιάζονται να έχουν καλές σχέσεις. Επιπλέον, τα βιβλία αυτά δίνουν την δυνατότητα στο παιδί να επικοινωνήσει τις σκέψεις και τα συναισθήματά του ενώ το βοηθούν να αντιμετωπίσει παρόμοιες αγχογόνες καταστάσεις στο μέλλον. Εκτός όμως από τα παιδιά μπορεί να βοηθήσουν και τους γονείς δίνοντας τρόπους αντιμετώπισης μέσω των ηρώων του βιβλίου. Μια ακόμη έρευνα που ερευνά το διαζύγιο στη λογοτεχνία εστιάζει περισσότερο στη γυναικεία μορφή (Πάντα, 2003). Σε αυτή την έρευνα καταγράφεται η έννοια του διαζυγίου στο παιδικό και εφηβικό μυθιστόρημα και για ποιους λόγους εμφανίστηκε το διαζύγιο στην λογοτεχνία, αλλά και πιο συγκεκριμένα αναφέρεται και στην γυναικεία παρουσία στο διαζύγιο. Και σε αυτήν την έρευνα μελετώνται δεκατέσσερα βιβλία με θέμα το διαζύγιο. Σκοπός της είναι ο ρόλος και η θέση της γυναίκας στο διαζύγιο μετά τη δεκαετία του '80 και η εμφάνισή της με βάση την ηλικία της, την ιδιότητά της, τον χαρακτήρα της και τη συμπεριφορά της. Τα αποτελέσματα της έρευνας δείχνουν ότι η γυναικεία μορφή σε μυθιστορήματα με θέμα το διαζύγιο εμφανίζεται περισσότερο ως έφηβη κόρη, φίλη ή αδερφή ενώ λιγότερο εμφανίζεται ως μητέρα και τελευταία ως γιαγιά. Στη μορφή της μητέρας ή γιαγιάς η γυναίκα εμφανίζεται προστατευτική δείχνει αγάπη και ενδιαφέρον για το παιδί ενώ ταυτόχρονα εκφράζει το δυναμισμό της. Δυναμισμό εκδηλώνει και η έφηβη κόρη ή φίλη ή αδερφή, αλλά παράλληλα χαρακτηρίζεται και από στιγμές ευαισθησίας. Επίσης, παρατηρήθηκε ότι οι γυναίκες χωρίζουν ήρεμα και φιλικά στην πλειοψηφία και αντιμετωπίζει την κατάσταση με ήρεμο και συνετό τρόπο. Από την άλλη, η έφηβη δείχνει να αντιδρά στον χωρισμό και να μην μπορεί να το αποδεχτεί ενώ πολλές φορές φαίνεται να αισθάνεται προδομένη και πληγωμένη, ενώ αντίθετα η έφηβη αδερφή φαίνεται να το αποδέχεται χωρίς αντιδράσεις. Όπως και στην προηγούμενη έρευνα έτσι και σε αυτή η ερευνήτρια καταλήγει στο γεγονός τα μυθιστορήματα με θέμα το διαζύγιο αποσκοπούν στην ενημέρωση των παιδιών ενώ ταυτόχρονα καταλήγει πως οι συγγραφείς με την παρουσία της γυναίκας στα μυθιστορήματα στοχεύουν να αποκαταστήσουν την ισότητα και στα δύο φύλα και να αναδείξουν τον δυναμισμό της γυναίκας και την αντίδρασή της σε προβληματικές καταστάσεις από μια πιο ρεαλιστική οπτική γωνία.

Όπως βλέπουμε, οι περισσότερες μελέτες που έχουν θέμα το διαζύγιο ασχολούνται περισσότερο στον ψυχολογικό, συμβουλευτικό και παιδαγωγικό τομέα.

Εστιάζουν λοιπόν περισσότερο στις αιτίες του φαινομένου, στις επιπτώσεις του σε όλους και στους τρόπος αντιμετώπισης. Λιγότερο έχει απασχολήσει το διαζύγιο ως λογοτεχνικό αντικείμενο από ό,τι βλέπουμε στις αναφορές μας.

Κεφάλαιο 6^ο

Το υλικό, οι στόχοι και η μεθοδολογία της έρευνας

6.1. Το υλικό

Στην εργασία μας με βάση όσα καταγράψαμε παραπάνω, επιλέξαμε να αναλύσουμε δυο μυθιστορήματα με βασικό θέμα των ιστοριών το διαζύγιο μέσα στην οικογένεια και πώς αυτό επηρεάζει τις ζωές των χαρακτήρων. Πρόκειται για το παιδικό μυθιστόρημα του Πέτρου Τατσόπουλου, *Ο Σίσυφος στο μπαλκόνι* και ένα μυθιστόρημα που μπορεί να ενταχθεί στην εφηβική λογοτεχνία της Βούλας Μάστορη *η Κουκλίνα*. Παρακάτω θα αναφέρουμε συνοπτικά την πλοκή των ιστοριών των δύο μυθιστορημάτων.

Ο Σίσυφος στο μπαλκόνι του Πέτρου Τατσόπουλου

Η Κυβέλη είναι ένα οκτάχρονο κορίτσι, διαζευγμένων γονέων, η οποία ζει με την Μολδαβή νταντά της και τη μητέρα της. Οι γονείς της χώρισαν όταν ήταν μόλις πέντε ετών, όταν μια μέρα ο πατέρας της αποφάσισε να φύγει από το σπίτι και να πάει διακοπές «μόνος» του. Μια μέρα στην παιδική χαρά συναντά έναν γάτο, τον Σίσυφο και αποφασίζει να τον κρατήσει. Από τότε οι δύο τους είναι αχώριστοι φίλοι. Η αφήγηση της ιστορίας γίνεται από τον Σίσυφο, τον γάτο, ο οποίος μας παρουσιάζει με χιουμοριστικό-καυστικό τρόπο την υποδοχή του, τόσο από την Μολδαβή νταντά όσο και από την όχι και τόσο δεκτική μητέρα της Κυβέλης. Επίσης, μέσα στην ιστορία, θέλοντας να μας μεταφέρει στην καθημερινότητα της Κυβέλης και στα περιστατικά της ζωής της, μας μεταφέρει ταυτόχρονα και τα δικά του προβλήματα με τα κουνούπια, τον νάρκισσο σκύλο της Κυβέλης, αλλά παράλληλα χρησιμοποιεί και πολλές αναδρομές στο παρελθόν του περιγράφοντας την ζωή του μέχρι σήμερα. Το κυριότερο πρόβλημα βέβαια προκύπτει όταν η Κυβέλη γνωρίζει έναν συμμαθητή της και θέλει να τον φέρει σπίτι, ο οποίος όμως είναι αλλεργικός στις γάτες. Τότε ο Σίσυφος θα έρθει αντιμέτωπος με το παρελθόν του, τα καχεκτικά σχόλια του

ξιπασμένου Γκρέγκορι και των σκύλων της γειτονιάς, παρομοιάζοντας τον εαυτό του με τον συνονόματο μυθικό ήρωα. Πρόκειται για ένα σύγχρονο παιδικό μυθιστόρημα, το οποίο μας παρουσιάζει με ευχάριστο και ξεκαρδιστικό τρόπο την σοβαρότητα των γεγονότων, χρησιμοποιώντας ως κύριο χαρακτήρα-αφηγητή ένα ζώο.

Η Κουκλίνα της Βούλας Μάστορη

Η Λίνα είναι μια δεκατετράχρονη έφηβη, η οποία βιώνει το διαζύγιο των γονιών της με άσχημο τρόπο. Είναι πολύ κλεισμένη στον εαυτό της, δεν βγαίνει τόσο με τις φίλες της ενώ προτιμά να παίζει με τις κούκλες της, μιλάει μόνο στη γάτα της για το τι αισθάνεται και βιώνει, σερφάρει στον υπολογιστή και στο chat ενώ δέχεται συχνά πειράγματα για τα παραπανίσια της κιλά. Ζει με τη μητέρα της, τον δεκαεξάχρονο αδερφό της τον Μάρκο και τη γάτα της την Χόνεϊ, ενώ ο πατέρας της ξαναπαντρεύτηκε και ζει τώρα με την νέα του γυναίκα, τη Σάντρα και την κόρη της, την Κώστια, η οποία είναι πολύ δεκτική και φιλική απέναντι στα ετεροθαλή αδέρφια της, χωρίς όμως τα αισθήματα να είναι αμοιβαία και από εκείνα. Η συγγραφέας μας παρουσιάζει τη ζωή της Λίνας, με αφηγήτρια την ίδια την έφηβη. Οικογενειακά επεισόδια, κόντρες μεταξύ των χαρακτήρων, ζήλιες, αστεία και φλερτ είναι μερικά από τα περιστατικά που διαδραματίζονται κατά τη διάρκεια της ιστορίας. Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον όμως προκύπτει όταν η Λίνα λαμβάνει ένα μήνυμα στον υπολογιστή από κάποιον κρυφό θαυμαστή, ονομαζόμενο Crazyboy. Από εκεί και πέρα ξεκινά το μυστήριο για το ποιος κρύβεται πίσω από τη κρυφή συνομιλία της Λίνας και του Crazyboy. Είναι πολλοί οι ύποπτοι, δηλαδή, για το ποιος είναι ο Crazyboy που έχουν μπει στη λίστα της Λίνας και των φίλων της, ένας εκ των οποίων είναι και ο πατέρας της που την φώναζε «Κουκλίνα» μικρή, όπως ακριβώς την αποκαλούσε και ο Crazyboy. Ένας άλλος ύποπτος είναι και ο συμμαθητής της Λίνας, ο Γιάννης, γνωστός και ως βυζοκυνηγός, ενώ παράλληλα η ηρωίδα αφήνει και ανοιχτό το ενδεχόμενο ο περιβόητος Crazyboy να είναι και κάποιος άγνωστος. Από τότε η συμπεριφορά της Λίνας έχει αλλάξει, είναι πιο χαρούμενη, βγαίνει περισσότερο και έχει αρχίσει να ενδιαφέρεται περισσότερο για την εμφάνισή της. Ραντεβού, φλερτ και μικρά καβγαδάκια προκύπτουν κατά τη διάρκεια ανακάλυψης του Crazyboy, ο οποίος με έκπληξη προκύπτει να είναι ο αδερφός της ο Μάρκος. Πρόκειται για ένα απολαυστικό μυθιστόρημα που παρουσιάζει με ρεαλιστικό και

ευχάριστο τρόπο τα προβλήματα μιας έφηβης, την πραγματικότητα μιας διαζευγμένης οικογένειας, καταλήγοντας με έναν πολύ συγκινητικό τρόπο στη σπουδαιότητα της οικογένειας.

6.2. Οι στόχοι της έρευνας

Λαμβάνοντας υπόψη μας τη βιβλιογραφία που μελετήσαμε και με βάση τη δομή προηγούμενων ερευνών ως κύριος στόχος της μελέτης είναι να αναλύσουμε την έννοια του διαζυγίου και τον τρόπο διατύπωσης του μέσα στα δύο μυθιστορήματα, των τρόπων που το βιώνουν οι χαρακτήρες και πώς το παρουσιάζουν οι συγγραφείς. Πιο συγκεκριμένα, θα εστιάσουμε στο πώς βιώνει ο κάθε χαρακτήρας του μυθιστορήματος την κατάσταση του διαζυγίου, πώς την χειρίζεται και τι αλλαγές όπως και δυσκολίες επιφέρει στη ζωή του. Εκτός από αυτό, θα εστιάσουμε στη στάση που τηρεί ο περίγυρος του κάθε χαρακτήρα απέναντί του αλλά και απέναντι στην κατάσταση που βιώνει όπως και στην άποψη του και της ενέργειες του γι' αυτόν. Τέλος, θα αναφερθούμε στο πώς οι δύο συγγραφείς παρουσιάζουν την κατάσταση του διαζυγίου και θα εντοπίσουμε τυχόν διαφορές και ομοιότητες μεταξύ των δύο αναγνωσμάτων.

Έτσι, τα ερωτήματα που καλείται να απαντήσει η μελέτη μας είναι τα εξής:

- Πώς αντιμετωπίζει η οικογένεια του κάθε χαρακτήρα την κατάσταση του διαζυγίου;
- Τι στάση έχουν οι φίλοι του πρωταγωνιστή κατά τη διάρκεια της κατάστασης που βιώνει;
- Επηρεάζει καθόλου η κατάσταση του διαζυγίου τον χαρακτήρα την αντιμετώπιση του στο χώρο του σχολείου;

6.3. Μεθοδολογία της έρευνας

Η μέθοδος που χρησιμοποιήθηκε στην εργασία αυτή είναι η ανάλυση περιεχομένου. Χρησιμοποιήσαμε αυτή τη μέθοδο διότι το υλικό μας αποτελούταν από βιβλία τα οποία ήταν φορείς μηνυμάτων. Πιο συγκεκριμένα, η μέθοδος αυτή απαιτεί την ανάγνωση των βιβλίων αυτών και την αξιολόγησή τους. Ειδικότερα έγινε η χρήση

της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου, καθώς μελετήθηκαν και αναλύθηκαν μόνο τα κείμενα που αφορούσαν τους θεματικούς άξονες της εργασίας.

Γενικότερα, η ποιοτική μέθοδος δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή να στοχεύσει στη σημασία της εμπειρίας για τα υποκείμενα που μιλάνε. Ουσιαστικά, γίνεται μια μικρή περιγραφή των γεγονότων από την οπτική του ερευνητή. Εκτός από την ανάλυση των γεγονότων ο ερευνητής εμβαθύνει και στα συναισθήματα και στις εκφράσεις των υποκειμένων.

Στη δική μας περίπτωση που η καταγραφή υλικού γίνεται μέσα από γραπτό κείμενο, κρίνεται αναγκαία η προαναφερόμενη μέθοδος που να επεξεργάζεται περισσότερο τη συμβολική συμπεριφορά των υποκειμένων. Ο Berelson έχει πει σε μελέτη του ότι, *«η ανάλυση περιεχομένου είναι μια τεχνική της έρευνας που χρησιμοποιείται για την αντικειμενική, συστηματική και ποσοτική περιγραφή του περιεχομένου στη γραπτή ή προφορική επικοινωνία»* (Αθανασίου, 1997: 255). Σύμφωνα με αυτόν τον μελετητή η ανάλυση περιεχομένου εξυπηρετεί τρεις βασικούς στόχους. Ο πρώτος στόχος αφορά τα χαρακτηριστικά του περιεχομένου. Ο δεύτερος αφορά τα συμπεράσματα του μελετητή για τα χαρακτηριστικά του δημιουργού του περιεχομένου και τέλος ο τρίτος εστιάζει στη φύση του ακροατηρίου που απευθύνεται το περιεχόμενο. Επομένως, στόχος της μεθόδου αυτής είναι η μετατροπή μη επεξεργασμένων φαινομένων, σε δεδομένα που μπορούν να επεξεργαστούν, ώστε να δημιουργηθούν δεδομένα που είναι αντικειμενικά και μπορούν να αναπαραχθούν και να μελετηθούν ποσοτικά (Φίλιας, 1977: 107-109).

Στη διαδικασία της ανάλυσης το υλικό μας αναδιοργανώνεται σε τμήματα ή μονάδες καταγραφής ή μέτρησης. Για μονάδα μέτρησης μπορεί να είναι μια φράση ή μια παράγραφος από το περιεχόμενο της μελέτης μας. Αυτή η επιλογή των μονάδων μέτρησης γίνεται με βάση τη σημασία μιας ομάδας λέξεων μιας φράσης ή παραγράφου. Με αυτό τον τρόπο γίνεται αναφορά στο «θέμα» ως μονάδα ανάλυσης. Έτσι με βάση τα παραπάνω, στην εργασία μας επιλέξαμε ως μονάδα ανάλυσης το θέμα σε συνδυασμό με τα πρόσωπα που μας παρουσιάζουν οι συγγραφείς. Μια άλλη ενότητα ανάλυσης είναι η μονάδα συμφραζομένων, δηλαδή, εκείνο το τμήμα του υλικού που μας βοηθά να συλλάβουμε το νόημα των μονάδων ανάλυσης. Στην εργασία μας ως μονάδα συμφραζομένων ορίσαμε το ίδιο το μυθιστόρημα. Στην παρούσα μελέτη ως στόχος της μελέτης έχουν οριστεί τα χαρακτηριστικά του

περιεχομένου. Δηλαδή, στην εργασία μας είναι απαραίτητη η χρήση κατηγοριών στα κεφάλαια της οικογένειας (π.χ. στοργική, υποστηρικτική), του σχολείου (π.χ. παιδαγωγική, συνεργατική, υποστηρικτική) και του φιλικού-κοινωνικού περιβάλλοντος (π.χ. φιλικό, βοηθητικό, συμπονετικό).

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ

Κεφάλαιο 7^ο

Διαζύγιο και Οικογένεια στα μυθιστορήματα

Όπως προαναφέραμε και στο θεωρητικό μέρος η οικογένεια έχει το σημαντικότερο ρόλο στην αντιμετώπιση του παιδιού σε καταστάσεις διαζυγίου. Το βασικότερο ζήτημα που προβληματίζει κάθε οικογένεια που αντιμετωπίζει ένα διαζύγιο, είναι η ομαλή προσαρμογή του παιδιού σε αυτό, χωρίς την ύπαρξη σοβαρών αλλαγών και επιπτώσεων στο κοντινό του περιβάλλον και στην απόδοση του στο σχολείο. Για αυτό πολλές φορές ο οικογενειακός περίγυρος καταφεύγει σε ενέργειες που δεν θα στεναχωρήσουν το παιδί ή θα προσπαθήσουν να το προστατέψουν από κινδύνους που θα μπορούσαν να επηρεάσουν την εξέλιξη της ζωής του.

Κάθε οικογένεια λοιπόν αντιμετωπίζει το διαζύγιο με τον δικό της τρόπο, αυτόν που αυτή θεωρεί καταλληλότερο, ώστε να μπορεί να το αντιμετωπίσει το παιδί και να προσαρμοστεί σε αυτό. Και τα δύο μυθιστορήματα αναφέρονται στην περίοδο μετά το διαζύγιο των γονέων και μας παρουσιάζουν πώς αντιμετωπίζουν την κατάσταση αυτή οι δύο οικογένειες. Και στα δύο μυθιστορήματα τα παιδιά μένουν με την μητέρα, όπως είναι το πιο συνηθισμένο γενικότερα στις οικογένειες που χωρίζουν. Η κάθε μητέρα όμως φαίνεται να το διαχειρίζεται διαφορετικά από την άλλη. Ο γονιός λοιπόν που αποκτά την επιμέλεια των παιδιών, είναι κοινώς διαδεδομένο ότι πρέπει να είναι σε θέση να αντιμετωπίσει την κατάσταση με τακτ, αλλά παράλληλα να προστατεύσει τα παιδιά του και να φροντίσει για την σωστή ανατροφή τους.

Κάτι τέτοιο συμβαίνει και με τη μαμά της Λίνας στο μυθιστόρημα της Μάστορη, *Κουκλίνα*. Η μητέρα της Λίνας, παρουσιάζεται εμφανώς προστατευτική για τα παιδιά της, καθώς εκδηλώνει το ενδιαφέρον της γι'αυτά. Αυτό φαίνεται από την αρχή του μυθιστορήματος, με τα τακτικά τηλεφωνήματα της μαμάς από τη δουλειά προκειμένου να υπενθυμίσει στη Λίνα να φάει και να ελέγξει ότι όλα είναι καλά.

[...] Λίγο πριν φτάσει σπίτι ο αδερφός της, έκλεισε την ηλεκτρονική σύνδεση και κοίταξε το τηλέφωνο δίπλα περιμένοντας το να χτυπήσει, κάτι που έγινε την ίδια στιγμή. Με ύφος δικαιωμένης το σήκωσε και είπε:

- Γειά, μαμά.

Και βέβαια, εκείνη ήταν όπως πάντα αυτήν την ώρα. Ήθελε να δει αν είχε επιστρέψει από το σχολείο, αν ήταν καλά, αν είχε κλειδώσει ξανά την πόρτα μπαίνοντας, αν η Χόνεϊ ήταν καλό κορίτσι και...

[...] (Μάστορη, 2006:8).

Όπως κάθε μητέρα η μητέρα της Λίνας θα εκφράσει το ενδιαφέρον της και την ανησυχία της για απλά καθημερινά ζητήματα, όπως το φαγητό, το αν κάθεται το παιδί της στον υπολογιστή κ.ά.

[...] -Βούιζες πιο πριν που σε πήρα. Στο ίντερνετ ήσουνα, έτσι;

-Ναι και δεν έδωσα σε κανέναν τα προσωπικά μου δεδομένα, την πρόλαβε η Λίνα.

-Να το θυμάσαι αυτό, γλυκιά μου. Καλό το ίντερνετ αλλά επικίνδυνο, αν δεν προσέχεις.

-Τα 'παμε αυτά, μαμά...

-Καλά. Έχω κοτόπουλο στο φούρνο. Να το ζεστάνετε... Και να φάτε και σαλάτα... Είναι πλυμένη και κομμένη στο ψυγείο...

-ΟΚ, μαμά... Μπái, μαμά..., και έκλεισε το τηλέφωνο [...]

(Μάστορη,2006 :8)

Στο παραπάνω απόσπασμα φαίνεται το συνηθισμένο κυρίως από τις Ελληνίδες μητέρες ενδιαφέρον-ανησυχία, καθώς αυτές εκδηλώνουν το ενδιαφέρον τους και την ανησυχία τους για την ανατροφή των παιδιών τους με πολύ εμφανή τρόπο. Μάλιστα έχει παρατηρηθεί σε περιπτώσεις διαζυγίου αυτό το ενδιαφέρον να αυξάνεται σε βαθμό που να καταπιέζει τα παιδιά. Όμως κάτι τέτοιο δεν παρουσιάζεται στην περίπτωση της μητέρας την Λίνας η οποία αναλαμβάνει τον ρόλο του κηδεμόνα με διακριτικό αλλά υπεύθυνο τρόπο, παρά την γκρίνια της Λίνας για τις επαναλαμβανόμενες παρατηρήσεις της {«Να το θυμάσαι αυτό, γλυκιά μου. Καλό το ίντερνετ αλλά επικίνδυνο, αν δεν προσέχεις.»... «Τα 'παμε αυτά, μαμά...» [...]}.
[..].

Ενώ λοιπόν βλέπουμε την αποτύπωση μιας ώριμης αντιμετώπισης ενός γονέα σε κατάσταση διαζυγίου, χωρίς την δημιουργία τραυματικών εμπειριών για τα παιδιά του από ξεσπάσματα ή επεισόδια, από την άλλη πλευρά μας παρουσιάζεται η εικόνα μιας μητέρας που δεν αντιμετωπίζει το διαζύγιο τόσο ψύχραιμα. Πρόκειται για τη μητέρα της Κυβέλης στο μυθιστόρημα του Τατσόπουλου, *Ο Σίσυφος στο μπαλκόνι*. Όπως προείπαμε η μαμά της Κυβέλης δεν αντιμετωπίζει το διαζύγιο με τον πατέρα της τόσο ψύχραιμα και διακριτικά όσο η μητέρα της Λίνας. Παρόλο που η παρουσία της πρώτης δεν είναι τόσο αισθητή όσο της δεύτερης καθώς ο συγγραφέας μας δίνει λεπτομέρειες για το ρόλο της στο όγδοο κεφάλαιο, ενώ στην δεύτερη η Μάστορη μας την παρουσιάζει από το πρώτο κιόλας κεφάλαιο, η περιγραφή του αφηγητή μας δίνει αρκετές λεπτομέρειες ώστε να καταλάβουμε πώς βιώνει το διαζύγιο η μητέρα της Κυβέλης αλλά και η ίδια η Κυβέλη.

[...] Η μητέρα της Κυβέλης-πόσο μάλλον η ίδια κ Κυβέλη!- άργησε να παραδεχτεί ότι ο σύζυγος της περνούσε τόσο καλά με τον εαυτό του, ώστε αποφάσισε να παρατείνει τις διακοπές του επ' αορίστον. Στο σπίτι της Κυβέλης επικράτησε μια δυσάρεστη κατάσταση. Αρχικά, η μητέρα της Κυβέλης έκλαιγε όλη την ημέρα και εμποδίζε την Κυβέλη να κλάψει με την ησυχία της. Κλαις καλύτερα μοναχός παρά με συνοδεία, εκτός κι αν μπορείτε να συντονιστείτε. Έπειτα η μητέρα της Κυβέλης θέλησε να σκίσει όλες τις φωτογραφίες του πατέρα της Κυβέλης, ενόσω η Κυβέλη προσπαθούσε να τις διαφυλάξει ως κόρη οφθαλμού – άλλη μια αγαπημένη έκφραση της Κυβέλης. [...] (Τατσόπουλος, 2009: 76).

Βλέπουμε λοιπόν την μητέρα της Κυβέλης να βιώνει το δράμα του αποχωρισμού από τον πατέρα της, ξαφνικά την παρατηρούμε να αλλάζει την στάση της, γεγονός που επηρεάζει την Κυβέλη. Η συμπεριφορά της μεταβάλλεται αισθητά γεγονός που γίνεται άμεσα αντιληπτό από την ηρωίδα, η οποία προτιμά τον παλιό εαυτό της μητέρας της.

[...] Τα πράγματα θα χειροτέρευαν ακόμα περισσότερο, πρωτού αρχίσουν να καλύτερεύουν. Η μητέρα της Κυβέλης, θα ξεσπούσε με το παραμικρό πάνω στην Κυβέλη. Καθώς συμπληρωνόταν ο πρώτος χρόνος διακοπών του πατέρα, η μητέρα της θα περνούσε σε ένα άλλο στάδιο, επιφανειακά πιο

βελτιωμένο, ουσιαστικά ωστόσο πιο δυσάρεστο. Η μητέρα της Κυβέλης θα αδιαφορούσε για την Κυβέλη. Δεν θα σήκωνε πια ούτε το χέρι της ούτε την φωνή της. Χίλιες φορές η Κυβέλη θα προτιμούσε να τρώει μπάτσες από την μητέρα της ή να την ξεκουφαίνουν οι στριγκλιές της –μου το έχει εξομολογηθεί- παρά να υπομένει αυτή την αβάσταχτη σιωπή, τη σιωπή που σε μέμφεται, τη σιωπή που σε καταδικάζει.[...] (Τατσόπουλος, 2009:77).

Από ό,τι παρατηρούμε λοιπόν, η οικογένεια της Κυβέλης βιώνει μια δύσκολη περίοδο μετά το διαζύγιο, σε αντίθεση με αυτήν της Λίνας. Η μητέρα της Κυβέλης περνάει διάφορες μεταβατικές φάσεις μέχρι να ξεπεράσει τον χωρισμό από τον πατέρα της. Η συμπεριφορά της μεταβάλλεται και από τις συχνές κρίσεις νεύρων υιοθέτει μια στάση αδιαφορίας απέναντι στην Κυβέλη, γεγονός που στιγματίζει περισσότερο την Κυβέλη, από την γκρίνια και τα νεύρα. Και όταν πια η μητέρα της Κυβέλης συνηθίζει το διαζύγιο, η περίοδος αδιαφορίας συνεχίζεται, καθώς προσλαμβάνει μια Μολδαβή η οποία είναι υπεύθυνη για την ανατροφή και την φροντίδα της κόρης της, ενώ εκείνη απομακρύνεται με αυτό τον τρόπο από τη κόρη της ακόμα περισσότερο.

Και στα δύο μυθιστορήματα λοιπόν ο χαρακτήρας της μητέρας είναι επίπεδος, δηλαδή δεν λαμβάνει δράση στο μυθιστόρημα σε σημαντικά γεγονότα ώστε να επηρεάσει την πλοκή της ιστορίας. Είναι απλά βοηθητικός προκειμένου να καταλάβουμε καλύτερα τι βιώνει η κάθε οικογένεια. Η διαφορά στους δύο χαρακτήρες είναι ότι η μητέρα της Λίνας, στην *Κουκλίνα*, είναι στάσιμη σαν χαρακτήρας, δηλαδή δεν εμφανίζεται να αλλάζει συμπεριφορά και στάση απέναντι στα παιδιά της, ενώ της Κυβέλης στο *Ο Σίσυφος στο μπαλκόνι*, όπως είδαμε περνάει κάποια στάδια, επομένως είναι δυναμικός χαρακτήρας.

Επιπλέον, τα δύο μυθιστορήματα μας παρουσιάζουν δύο διαφορετικούς τρόπους μιας οικογένειας στο διαζύγιο που απεικονίζουν τον μεγαλύτερο πληθυσμό του πλανήτη, και τους πιθανούς τρόπους που αντιμετωπίζει παρόμοιες καταστάσεις. Από τη μια λοιπόν έχουμε την μητέρα της Λίνας με μια ώριμη, διακριτική και υπεύθυνη συμπεριφορά, βοηθώντας τα παιδιά της να βιώσουν το ίδιο ήρεμα και υπεύθυνα το διαζύγιο των γονιών τους. Από την άλλη, παρουσιάζεται μια εντελώς αντίθετη συμπεριφορά από τη μητέρα της Κυβέλης η οποία διαχειρίζεται το διαζύγιο

με αυθορμητισμό, εξωτερικεύοντας τα συναισθήματα της, επηρεάζοντας έτσι και την κόρη της, να βιώσει και αυτή το διαζύγιο με τον ίδιο τρόπο.

Όπως είδαμε και στα δύο μυθιστορήματα οι συγγραφείς μας δίνουν λεπτομέρειες για τον ρόλο της μητέρας, και πως αντιμετώπισε το διαζύγιο και την μετά αυτού κατάσταση. Παρ' όλο που και στα δύο μυθιστορήματα ο πατέρας είναι αυτός που έφυγε από το σπίτι, δεν δίνεται το ίδιο έμφαση στον ρόλο του.

Στο μυθιστόρημα της Μάστορη, *Κουκλίνα* ο πατέρας έχει πιο ενεργό ρόλο από το *Ο Σίσυφος στο μπαλκόνι*, του Τατσόπουλου. Μάλιστα, στο πρώτο σε ορισμένες σκηνές λαμβάνει και μέρος στις συζητήσεις χωρίς βέβαια να είναι αυτές το θέμα της ιστορίας. Αν και δεν δίνονται πολλές λεπτομέρειες για το πώς χώρισαν και πως ήταν η αντιμετώπιση των γονέων, από τους λίγους διαλόγους και τις εμφανίσεις του πατέρα, καταλαβαίνουμε ότι η σχέσεις με τα παιδιά είναι καλές και τυπικές, όπως και θεωρείται κατάλληλο σε τέτοιες περιπτώσεις, για την ομαλή προσαρμογή και αντιμετώπιση των παιδιών από διαζευγμένες οικογένειες.

Έτσι στην *Κουκλίνα*, ο πατέρας παρουσιάζεται να τηρεί τον ρόλο του και να έχει επαφές με τα παιδιά του, παίρνοντας τα μαζί του σε εξόδους με την νέα οικογένεια του στις γιορτές ή πηγαίνοντας έξω να φάνε τα Σάββατα.

[...] *Κι αυτός ο μπαμπάς δεν λέει να έρθει, να σβήσει και η Κώστια τα κεριά και να ξεμπερδέψουμε κι εμείς να φύγουμε από εδώ πέρα...*» γκρίνιαζε νοερά η Λίνα. «Έχουμε και σχολείο αύριο.»

-*Κουκλίνα!* ήρθε κατά φωνή και ο πατέρας της.

-*Σς!* τον μάλωσε. *Μήν σ' ακούσει κανείς εδώ μέσα πως με λες έτσι. Μου φτάνει που με έχουν φτύσει όλοι τους σαν Λίνα...*

-*Ποιος σ' έφτυσε;*

-*Ασ' το καλύτερα. Αργησες!* τον ξαναμάλωσε.

- *Δουλειές. Έλα πάμε στους άλλους, και, αγκαλιάζοντας τη, την παρέσυρε τρυφερά προς τα μέσα. [...]* (Μάστορη, 2006: 30)

Κι ενώ παραπάνω παρουσιάζεται ο πατέρας της Λίνας, να τηρεί τις γονικές υποχρεώσεις του, με τις εξόδους που δικαιούνται οι γονείς με τα παιδιά τους στις διαζευγμένες οικογένειες, στο παρακάτω απόσπασμα βλέπουμε τη συμμετοχή του πατέρα στην επιλογή του χριστουγεννιάτικου δέντρου με όλη την οικογένεια, συμπεριλαμβανομένης και της πρώην συζύγου του.

[...] -Αυτό είναι καλό; Ρώτησε ο πατέρας τους, δείχνοντας ένα ακόμη έλατο.

-Χμ...σκέφτηκε η Λίνα.

-Έλα βρε Λίνα! τη σκούντησε απηυδισμένος ο Μάρκος. Αποφάσισε επιτέλους! Πόσα πια πρέπει να δούμε για να αποφασίσεις; Έλατο θ' αγοράσουμε όχι σπίτι!

Είχαν γυρίσει οι τέσσερις τους όλα τα φυτώρια της περιοχής για χριστουγεννιάτικο έλατο. Η Λίνα έβρισκε το ένα ασύμμετρο, το άλλο καχεκτικό, το τρίτο ότι έγερνε, το τέταρτο...

-Γιατί; Βιαζόμαστε; Τον ρώτησε εριστικά η Λίνα. Βιάζεσαι εσύ μπαμπά;[...] (Μάστορη, 2006: 57).

Σε αυτές τις συναντήσεις γίνεται αντιληπτή η δυσανασχέτιση της Λίνας για την κατάσταση του διαζυγίου, ιδιαίτερα για τον ελάχιστο χρόνο που περνάει με τον πατέρα τους. Επίσης, καταγράφεται και ένα επικριτικό ύφος από την Λίνα προς την νέα οικογένεια του πατέρα της.

- [...] Μετά από εδώ, θα πας με την Κώστια και τη μαμά της ν'αγοράσετε και το δικό τους έλατο; Τον ρώτησε η Λίνα με ύφος «όχι και πως με νοιάζει, δηλαδή», κι έκανε πως εξέταζε ένα ακόμη έλατο.
- Όχι.
- Δε στολίζουν έλατο; Έστρεψε τάχα απογοητευμένη.
- Πως, στολίζουν αλλά είναι ψεύτικο. Η Σάντρα είναι οικολόγος και δε θέλει να κόβονται τα δέντρα..
- Κι εμείς είμαστε οικολόγοι! Άλλαξε απότομα ύφος η Λίνα. Γι' αυτό παίρνουμε δέντρο στην γλάστρα και όχι κομμένο! [...] (Μάστορη, 2006: 57)

Όμως και στο επόμενο απόσπασμα παρουσιάζεται η συνεργατική και απόλυτα ώριμη σχέση που έχουν οι δύο γονείς προκειμένου να μη λείπει τίποτα στα παιδιά τους, από αυτά που συνήθιζαν να κάνουν παλιά.

[...] Πέντε μέρες αργότερα το έλατο είχε μετακομίσει στο εσωτερικό του σπιτιού, ενώ γύρω του περίμεναν ανοιγμένα τα κουτιά με τα στολίδια- και μαζί τους η Λίνα με τον αδερφό της και την μητέρα τους.

- Σαν να άργησε ο μπαμπάς, είπε και άρχισε να παίζει στα χέρια της μια χρυσή γιρλάντα
  - Μπα, κούνησε το κεφάλι της η μητέρα τους. Πάντως αν θέλετε, μπορούμε να ξεκινήσουμε εμείς και...
  - Όχι την έκοψε η Λίνα. Πάντα αρχίζουμε το στόλισμα όλοι μαζί.
- Ε, δε χάθηκε ο κόσμος κι αν αρχίσουμε μόνοι μας, είπε ο Μάρκος. Μη φάμε κι όλο το απόγευμα μας εδώ πέρα...[...]*
(Μάστορη, 2006: 59)

Σε αυτές τις συναντήσεις όλα μοιάζουν όπως πριν, καθώς εκτός από τα τυπικά του στολίσματος του χριστουγεννιάτικου δέντρου, δεν λείπουν και οι τσακωμοί μεταξύ των αδελφών αλλά και οι τυπικές παρεμβάσεις των γονέων.

- [...] Πάλι ραντεβουδάκια έχεις; Τον λοξοκοίταζε η αδερφή του.
  - Λογαριασμό θα σου δώσω; αρπάχτηκε εκείνος.
  - Παιδιά! Ήσυχά! Δε μαλώνουν γύρω από το χριστουγεννιάτικο δέντρο.
  - Δεν έγινε ακόμη χριστουγεννιάτικο, είπε η Λίνα. Κι απ' ότι φαίνεται, θ' αργήσει ακόμη. Έτσι έχουμε όλο τον καιρό και να μαλώσουμε και να κάνουμε ότι θέλουμε. Ο μπαμπάς..., σταμάτησε, γιατί ακούστηκε το κουδούνι της πόρτας.
  - Ο μπαμπάς! είπε ανακουφισμένη η μητέρα τους και πήγε ν'ανοίξει.
- «Τώρα χτυπάει το κουδούνι σαν επισκέπτης!» σκέφτηκε αθέλητα η Λίνα.*
Πρώτα άνοιγε την πόρτα με το κλειδί του κι απλώς φώναζε «Ηρθα». Και η Λίνα έτρεχε και έπεφτε στην αγκαλιά του, les και φώναζε μόνο για εκείνη. Και βέβαια, τώρα ούτε «Ηρθα!» τους φώναζε, ούτε έτρεξε κανείς στην αγκαλιά του. Πάντως, και να ήθελε η Λίνα να το κάνει, δε θα μπορούσε, γιατί-εντελώς αντικοινωνικά- ήταν φορτωμένος με δώρα.[...]
(Μάστορη, 2006: 59)

Βλέποντας τα παραπάνω, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι και η μητέρα και ο πατέρας της Λίνας χειρίζονται το ίδιο διακριτικά την κατάσταση του διαζυγίου τους, χωρίς να στερούν από τα παιδιά παλιές τους συνήθειες όπως το στόλισμα του δέντρου. Έτσι, παρά την ύπαρξη σχολίων για τη νέα κατάσταση, ιδιαίτερα από την Λίνα τα παιδιά προσαρμόζονται καλύτερα, βλέποντας τις φιλικές σχέσεις των γονέων τους, στις αλλαγές που επιφέρει το διαζύγιο στη ζωή τους. Αντίθετα, στο

μυθιστόρημα του Τατσόπουλου, *Ο Σίσυφος στο μπαλκόνι* ο πατέρας της Κυβέλης δεν έχει το ίδιο ενεργό ρόλο. Για την ακρίβεια, η αναφορά σε αυτόν είναι πολύ μικρή. Ο αφηγητής αναφέρεται σε αυτόν μόνο για να περιγράψει το γεγονός του χωρισμού. Εκτός από αυτό, ο πατέρας της ηρωίδας δεν παρουσιάζεται να λαμβάνει δράση στις υποχρεώσεις του ως πατέρας, σε σύγκριση με εκείνον του προηγούμενου μυθιστορήματος.

[...] Όταν η Κυβέλη ήταν πέντε χρονών, προ τριετίας, ο πατέρας της ανακοίνωσε στην μητέρα της ότι ήθελε να πάει διακοπές μόνος του. Αυτό φάνηκε εντελώς παράλογο στην Κυβέλη- γιατί να θέλει κάποιος να πάει διακοπές μόνος του;- και η μητέρα της κόπιασε πολύ για να της το εξηγήσει.[...]
(Τατσόπουλος, 2009: 73)

Σε αντίθεση με την Λίνα, η οποία παρά τις αντιδράσεις της καταλαβαίνει εν μέρει τους λόγους του διαζυγίου των γονιών της, η Κυβέλη δεν της είναι εύκολο να το αντιληφθεί. Αυτό οφείλεται τόσο στην ηλικία που το βίωσε, αλλά και στην στάση που κράτησαν απέναντι της οι γονείς της, και πιο συγκεκριμένα του πατέρα, ο οποίος έφυγε χωρίς να δώσει εξηγήσεις.

[...] Εν πάση περιπτώσει. Η Κυβέλη καταλάβαινε ακόμα και στα πέντε της χρόνια, γιατί ο πατέρας της δεν ήθελε να πάρει μαζί του τη μητέρα της. Μπορώ να σας διαβεβαιώσω –εξ ιδίας πείρας- ότι δεν είναι και η πιο συμπαθητική μητέρα στον κόσμο. Φανταστείτε την κάπως σαν τον Γκρέγορι σε μητέρα. Δε χωρούσε όμως στο μυαλουδάκι της Κυβέλης πως ο πατέρας της δεν ήθελε να πάρει μαζί του ένα τόσο τρισχαριτωμένο πλασματάκι σαν την Κυβέλη[...]. Οπότε της ήταν αδύνατον να καταλάβει πως κάποιος τρίτο, και μάλιστα ο πατέρας της, μπορούσε να θυσιάσει τη χαριτωμενιά της για να μείνει με τον εαυτό του, με τον όποιο εαυτό του- το ζανάπαμε- έμεινε έτσι κι αλλιώς, Φάυλος κύκλος.[...] (Τατσόπουλος, 2009:75)

Επομένως, παρατηρούμε μια σημαντική διαφορά στην αποτύπωση του ρόλου του πατέρα στα δύο μυθιστορήματα. Παρά τις διαφορές στην παρουσίαση και την δράση τους στην ιστορία, και οι δύο πατέρες των μυθιστορημάτων, αποτελούν επίπεδους και στατικούς χαρακτήρες, από λογοτεχνική άποψη, καθώς η παρουσία

τους είναι τόση ώστε να βοηθήσει στην εξέλιξη της ιστορίας, αλλά χωρίς την ύπαρξη αλλαγών ή διαφορών στους χαρακτήρες τους κατά τη διάρκεια της.

Εκτός όμως από τους γονείς παρουσιάζονται και άλλα συγγενικά πρόσωπα. Αυτό βέβαια δεν ισχύει και για τα δύο μυθιστορήματα. Παρόλο που στο *Ο Σίσυφος στο μπαλκόνι* δεν γίνεται αναφορά μόνο στην Κυβέλη, τον πατέρα και τη μητέρα, αλλά και στην κοπέλα που την προσέχει και τα κατοικίδια, αλλά σε αυτά θα αναφερθούμε στο παρακάτω κεφάλαιο. Έτσι, ως οικογένεια αναφερόμαστε στους χαρακτήρες της μητέρας και του πατέρα.

Από την άλλη, στο μυθιστόρημα *Κουκλίνα*, γίνεται αναφορά και στον αδερφό της Λίνας, ο οποίος έχει και αυτός κυρίαρχο ρόλο στην ιστορία και λίγο στους παππούδες της.

Πιο συγκεκριμένα, ο αδερφός της Λίνας, στο μυθιστόρημα της Μάστορη φαίνεται να λαμβάνει μέρος σε αρκετά επεισόδια της ιστορίας. Μπορούμε λοιπόν να θεωρήσουμε ότι αποτελεί έναν κεντρικό χαρακτήρα, καθώς όπως θα δούμε, εκτός από τους πολλούς διαλόγους με την πρωταγωνίστρια (Λίνα), όλη η ιστορία περνάει από αυτόν, καθώς αυτός είναι κρυμμένος πίσω από το πολυσυζητημένο Crazyboy που αποτελεί και το βασικό προβληματισμό της ιστορίας, ο οποίος φέρνει τα πάνω κάτω στη ζωή της Λίνας.

Αρχικά, ο αδερφός της Λίνας, Μάρκος κάνει την εμφάνισή του από την αρχή της ιστορίας, από το πρώτο κιόλας κεφάλαιο, ενώ στη συνέχεια κρατά την παρουσία του ενεργή με τις διαφωνίες του με την Λίνα, τις παρουσίες του στις οικογενειακές συναντήσεις, τη φιλία-δεσμό του με την κολλητή φίλη της Λίνας, Ελένη και τέλος με την αποκάλυψη του Crazyboy, ο οποίος εμφανίζεται από τα μέσα του μυθιστορήματος. Ο ρόλος του Μάρκου-Crazyboy λοιπόν είναι διπλός και εξίσου σημαντικός για την πλοκή της ιστορίας. Βοηθάει τόσο στην εξέλιξη της ιστορίας όσο και στην εξέλιξη της Λίνας ως χαρακτήρα που από γκρινιάρη αλλάζει εντελώς διάθεση και αρχίζει πάλι να βγαίνει έξω και να περιποιείται τον εαυτό της. Την βοηθάει να εξελιχθεί σε έναν δυναμικό χαρακτήρα. Με λίγα λόγια είναι αυτός ο οποίος την βοηθάει να ξεπεράσει τελείως το διαζύγιο των γονιών της και να προσαρμοστεί σε αυτό.

[...] Κάποια στιγμή ο Μάρκος ρώτησε, χωρίς να σηκώσει το κεφάλι του:

- Πως πήγε το σχολείο, μικρό;
  - Παλιά της άρεσε όταν την έλεγε «μικρό». Και του χαϊδευόταν κιόλας, ίδια η Χόνεϊ κι αυτή. Παλιά όμως. Όταν ήταν πράγματι «μικρό». Τώρα ήταν κοτζάμι γυναίκα! Δεκατεσσάρων χρονών! Με κλειδί δικό της! Γι' αυτό απαξίωσε να του απαντήσει [...]
- (Μάστορη, 2006:9).

Από τη μια η συγγραφέας μας παρουσιάζει τις κόντρες με τον αδερφό της Λίνας, με διάφορες ατάκες στους διαλόγους τους (π.χ -Πολύ κάπως είσαι αδερφέ μου, ξέσπασε αγανακτισμένη. – Ο,τι πεις μικρό! Γέλασε εκείνος ανεξίκακα τώρα και σηκώθηκε από το τραπέζι) (Μάστορη, 2006:9) ενώ από την άλλη μας παρουσιάζει τον Crazyboy, ο οποίος είναι ο αδερφός της Λίνας τον οποίο μας αποκαλύπτει στο προτελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου. Εν τω μεταξύ όμως, διεγείρει την περιέργεια τόσο του αναγνώστη όσο και της Λίνας, για το ποιος είναι ο ευγενικός Crazyboy.

[...] Από: crazyboy@hotmail.com
Χρόνια πολλά και καλή χρονιά!
Crazyboy (crazy about you!)*

«Μπα!» έκανε από μέσα της η Λίνα διαβάζοντας αυτό το τελευταίο μήνυμα. «Από πού ήρθε αυτό; Ποιος είναι αυτός ο Crazyboy; Μπας και μου κάνουν πλάκα τα κορίτσια; Δε θυμάμαι να έχω κάνει τσάτιγκ με κανέναν Crazyboy...Και «κρείζι» για ΜΕΝΑ; Για να δω αν η Ελένη είναι στο messenger. Μακάρι να είναι! Θα σκάσω, αν δε μιλήσω σήμερα μαζί της... Μια για το μεσημεριανό κρέμασμα και μια για τούτον δω τώρα, τον Crazyboy...» [...] (Μάστορη, 2006:70).

Μάλιστα η επικοινωνία με τον Crazyboy όπως φαίνεται και στο πιο κάτω απόσπασμα γίνεται πιο συχνή, και αποκτά μια θέση στην καθημερινότητα της Λίνας, η οποία κολακεύεται από τα συχνά κομπλιμέντα του μυστηριώδη φίλου της.

[...] Η αλήθεια ήταν ότι η Λίνα είχε καθημερινή πια επικοινωνία με αυτόν τον άγνωστο θαυμαστή της, αλλά πραγματικά μόνο σε επίπεδο «διερεύνησης» από την πλευρά της. Για του λόγου το αληθές μέχρι την παραμονή Πρωτοχρονιάς είχαν ανταλλάξει τα ακόλουθα μηνύματα:

26/12/2003

Από: linacat@hotmail.com

Από πού με ξέρεις;

Λίνα

27/12/2003

Από: crazyboy@hotmail.com

Δε θα' θελα να σου το πω ακόμη...

Crazyboy

[...] (Μάστορη, 2006: 83)

Κι ενώ το ηθικό της Λίνας αναπτρώνεται από τον χωρισμό των γονιών της από τα μηνύματα του μυστικού της θαυμαστή («Είσαι δεκατεσσάρων, μελαχρινή και με τα πιο γλυκά καστανά μάτια που έχω δει! Σωστά;»), και «Δεν είσαι χοντρή. Απλώς αφρατούλα, αλλά θα το ρίζεις ύψος αυτό το παραπανίσιο! Εμένα πάντως μ' αρέσεις έτσι όπως είσαι»)(Μάστορη, 2006: 83), ο Μάρκος, ο οποίος παριστάνει τον κρυφό θαυμαστή Crazyboy, φαίνεται να χαίρεται που βλέπει ξανά την αδερφή του χαρούμενη και να επανέρχεται από τη κατάσταση του διαζυγίου που βίωνε. Οι δε τσακωμοί και συγκρούσεις μεταξύ τους όμως δεν σταματούν καθώς η ίδια δεν γνωρίζει ακόμα την πραγματική ταυτότητα του Crazyboy.

[...] – Μπα! Κεφάλια βλέπω! είπε ευχαριστημένος εκείνος.
Πως κι έτσι;

- Έτσι.
- Τι θα κάνεις σήμερα;
- Ό, τι κάθε μέρα.
- Κανένας Βαλεντίνος;
- Χμ, δεν ξέρω ποιον να πρωτοδιαλέξω, σάρκασε. Εσύ, πάντως, σήμερα ξεσάλωσες με τα SMSστην Ελένη.
- Να δει ότι εγώ δεν είμαι τίποτε χλέμπουρας... Εσύ πήρες κανένα ραβασάκι;[...] (Μάστορη, 2006: 157)

Πολλές φορές ο αδερφός της κινδυνεύει να αποκαλύψει την ταυτότητά του Crazyboy, όπως στο παρακάτω απόσπασμα, όμως έπειτα το διορθώνει. Πάντως όπως

φαίνεται και στα αποσπάσματα που καταγράφουμε καταφέρνει τον σκοπό του, κι αλλάζει διάθεση στην Λίνα.

- [...] Δύο, είπε αδιάφορα.
- Δύο; ξαφνιάστηκε ο Μάρκος. Ποιος άλλος σου..., σταμάτησε απότομα.

Η Λίνα για μια στιγμή κοκάλωσε. Μετά τον κοίταξε στενεύοντας τα μάτια της.

- Τι συμβαίνει, αδερφούλη; Για συνέχισε τι ήθελες να ρωτήσεις.
- Τίποτε, μωρέ, πέταξε εκείνος αποφεύγοντας τη ματιά της.
- Πως τίποτε; Αλλά πώς να μαζέψεις τα ασυμμάζευτα τώρα; Για πες μου! Πώς ξέρεις ότι υπήρχε τουλάχιστον ΕΝΑΣ στα ιμέιλ μου; Έλα! Μίλα! Πριν στο πετάξω αυτό στο κεφάλι, και σήκωσε απειλητικά ένα πιάτο από το τραπέζι. [...] (Μάστορη, 2006: 157)

Η σύγκρουση με τον αδερφό της είναι αναπόφευκτη όταν μαθαίνει για την αληθινή ταυτότητα του Crazyboy, του οποίου την αποκάλυψη την κάνει η φίλης της Λίνας, η Ελένη που είναι το κορίτσι του αδερφού της.

[...] – Κι εγώ που υποπεύθηκα τον μπαμπά!... Θα σου ξεριζώσω το μαλλί τούφα τούφα, καημένε! Για να μάθεις να παριστάνεις τον Crazyboy!

- Ποιος; Εγώ;
- Ναι, εσύ! Μην κάνεις τον βλάκα. Σε καταλάβαμε!
- Σύνελθε, Λίνα! Δεν είμαι εγώ ο Crazyboy!
Και πως ξέρεις γι' αυτόν, κάθαμα; και του πέταξε ένα μαξιλάρι. Με κατασκοπεύεις; Διαβάζεις τα ιμέιλ μου; [...] (Μάστορη, 2006: 158)

Από τα παραπάνω, συμπεραίνουμε ότι στο μεγαλύτερο μέρος του μυθιστορήματος, οι σκηνές παρουσιάζουν την πρωταγωνίστρια είτε να τσακώνεται με τον αδερφό της ή να συνομιλεί στο chat με τον «θαυμαστή» της Crazyboy. Όλο το μυθιστόρημα διαδραματίζεται γύρω από το μυστήριο του ποιος είναι ο Crazyboy, ενώ όπως φαίνεται στο μυθιστόρημα, η συγγραφέας σε μια σκηνή, προς το τέλος του μυθιστορήματος, προοικονομεί ότι ο περιβόητος Crazyboy είναι ο Μάρκος. Βέβαια, η αποκαλύψει γίνεται στο προτελευταίο κεφάλαιο όπως θα δούμε παρακάτω από τη φίλη της Λίνας, Ελένη, λύνοντας το μυστήριο.

Από την οικογένεια, εκτός από την κίνηση αγάπης και ενδιαφέροντος του Μάρκου προς την αδελφή του, παριστάνοντας τον φανταστικό θαυμαστή, προκειμένου να την δει πάλι χαρούμενη, η συγγραφέας κάνει αναφορά και στους παππούδες των παιδιών και στη θεία τους, Όλγα. Η παρουσία τους στο μυθιστόρημα και στην πλοκή της ιστορίας είναι πολύ σύντομη, λειτουργούν δηλαδή και αυτοί ως επίπεδοι-στατικοί χαρακτήρες, όμως οι πληροφορίες που μας δίνονται από την ιστορία είναι αρκετές ώστε να αποκτήσουμε μια πρώτη εικόνα γι' αυτούς. Δεν παρουσιάζονται διάλογοι μεταξύ τους. Τις πληροφορίες τις παίρνουμε από την περιγραφή του συγγραφέα.

[...] Όλοι οι άλλοι καλεσμένοι ήταν εκεί: η θεία Όλγα με το θείο Σπύρο και τους δυο γιούς τους- φοιτητές εξωτερικού, που είχαν έρθει στην Ελλάδα για τις διακοπές-, οι παππούδες από την Τσαγκαράδα και οι γονείς της οικοδέσποινας.[...]
(Μάστορη, 2006: 64)

Στα αποσπάσματα βλέπουμε ότι και οι συγγενείς από την πλευρά του πατέρα και οι συγγενείς από την πλευρά της μητέρας, αντιμετωπίζουν το διαζύγιο πολύ διακριτικά ενώ κάνουν ό,τι μπορούν, ώστε να μη λείψει τίποτα απ' ό,τι έχουν συνηθίσει τα παιδιά, για παράδειγμα να έρχονται για Χριστούγεννα να μείνουν οι γονείς της μητέρας ή το αντίστοιχο με την αδερφή του πατέρα τους και τα παιδιά της. Παρόλο που δεν συμμετέχουν σε σημαντικά γεγονότα, όπως βλέπουμε από το μυθιστόρημα, με τον τρόπο τους βοηθούν τα ίδια παιδιά ώστε να αντιμετωπίσουν το διαζύγιο πιο ήπια και χωρίς πολλές στερήσεις να προσαρμοστούν σε αυτή τη νέα κατάσταση. Επίσης εκτός από θείους και ξαδέφφια, γίνεται και μια μικρή αναφορά στους παππούδες, οι οποίοι κι εκείνοι δεν αλλάζουν τις συνήθειες επισκέψεις τους, τις γιορτές, μετά το διαζύγιο. Όπως και οι υπόλοιποι συγγενείς κι εκείνοι κρατάνε μια διακριτική στάση απέναντι στα παιδιά και τα νέα δεδομένα που βιώνουν. Αυτό φαίνεται και στο παρακάτω απόσπασμα όπου οι παππούδες φαίνεται να μην κάνουν καμία αναφορά στο γεγονός του διαζυγίου και στον πατέρα τους, πρώην γαμπρό τους.

[...] Το περασμένο καλοκαίρι, που η Λίνα και ο Μάρκος ήταν μαζί τους, κανείς δεν είχε ρωτήσει γι' αυτόν. Λες και δεν είχε υπάρξει ποτέ. Και κανείς δεν είχε αναφέρει τίποτε για το χωρισμό-ούτε οι παππούδες ούτε οι άλλοι συγγενείς, ούτε οι γείτονοι ούτε οι φίλοι. Και τα δύο παιδιά, από ένστικτο, είχαν συμμορφωθεί με αυτήν την αποστασιοποίηση. [...] (Μάστορη, 2006: 74).

Επομένως, όλοι στην οικογένεια της Λίνας βάζουν το «λιθαράκι» τους ώστε να μη βιώσουν τα παιδιά ένα άσχημο διαζύγιο. Οι θείοι και οι παππούδες με την παρουσία τους στις γιορτές και στις οικογενειακές συναντήσεις, ο πατέρας και η μητέρα με τη συμμετοχή τους τόσο στις υποχρεώσεις τους ως γονείς όσο και με την φροντίδα και την στοργικότητα τους στα παιδιά τους, επίσης για να μην βιώσουν πολλές απότομες αλλαγές. Μάλιστα, οι δύο πρώην σύζυγοι πολλές φορές συνυπάρχουν σε οικογενειακές περιστάσεις και υποχρεώσεις των παιδιών για χάρη τους. Τέλος, και πιο σημαντικό, ο Μάρκος με την συγκινητική- γεμάτη αγάπη πράξη του προκειμένου να δει πάλι την αδερφή του ευτυχισμένη.

Όπως ξέρουμε και βλέπουμε στα παραπάνω η οικογένεια παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στο πως θα αντιμετωπίσει το παιδί μια κατάσταση διαζυγίου. Όπως είδαμε στα δύο μυθιστορήματα μας παρουσιάζονται δύο διαφορετικές στάσεις και συμπεριφορές που υιοθετεί ο περίγυρος του κάθε παιδιού κατά το διαζύγιο. Η μια οικογένεια στην *Κουκλίνα*, το χειρίζεται πιο διακριτικά ενώ μάλιστα προσπαθεί να κάνει την ηρωίδα να νιώσει καλύτερα και να ξεπεράσει την κατάσταση αυτή ενώ η άλλη στο *Ο Σίσυφος στο μπαλκόνι* δεν κρατά τόσο διακριτική στάση απέναντι στο παιδί, διοχετεύοντας τα συναισθήματα προς τα έξω και επηρεάζοντας έτσι την ηρωίδα του μυθιστορήματος.

Κεφάλαιο 8^ο

Διαζύγιο και φιλικό περιβάλλον στα δύο μυθιστορήματα

Εκτός από την οικογένεια που προαναφέραμε σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση του παιδιού και την αντίδραση του κατά το διαζύγιο, θεωρείται ότι έχει και ο περίγυρος του ατόμου, δηλαδή το φιλικό του περιβάλλον. Πολλές φορές οι φίλοι του ατόμου το επηρεάζουν θετικά βοηθώντας το να ξεχνάει τα προβλήματα στο σπίτι ή να τα αντιμετωπίζει με περισσότερη ωριμότητα. Από την άλλη, κάποιες φορές το φιλικό περιβάλλον δρα και αρνητικά στο άτομο κάνοντας το να νιώθει άσχημα ή παραμελημένο.

Και στα δύο μυθιστορήματα τα δύο κορίτσια έχουν αρκετά άτομα στο φιλικό τους περιβάλλον, τα οποία δρουν θετικά προς εκείνα. Τα βοηθάνε όπως θα δούμε να ξεφύγουν από την κατάσταση του διαζυγίου των γονιών τους. Επίσης, όπως θα παρατηρήσουμε και τα δύο κορίτσια έχουν ως κατοικίδια δύο γάτες, στις οποίες εκμυστηρεύονται τα πάντα. Είναι γεγονός ότι το φιλικό περιβάλλον είναι πολύ ευρύ στα δύο μυθιστορήματα. Γι' αυτό θα το διαχωρίσουμε σε δύο κατηγορίες: στο φιλικό περιβάλλον στο σπίτι και στο σχολείο. Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναφερθούμε στο φιλικό περιβάλλον που έχει άμεση σχέση και με το οικογενειακό περιβάλλον, δηλαδή έχει πολύ άμεση επαφή με το τι συμβαίνει στο σπίτι της κάθε ηρωίδας. Επομένως, θα εστιάσουμε στα πολύ κοντινά φιλικά πρόσωπα και χαρακτήρες ενώ στο άλλο κεφάλαιο θα αναφερθούμε στους φίλους των ηρωίδων από το σχολείο.

Πιο συγκεκριμένα, στο μυθιστόρημα της Μάστορη, *Κουκλίνα*, βλέπουμε τη Λίνα να έχει πολύ στενές σχέσεις με τη γάτα της Χόνεϊ κυρίως στην οποία εκμυστηρεύεται όλα της τα συναισθήματα και τις σκέψεις, γεγονός που φαίνεται από το πρώτο κιόλας κεφάλαιο. Πολύ κοντινή και ιδιαίτερη σχέση έχει και με τη φίλη της την Ελένη, περισσότερο από τις άλλες φίλες. Αυτό οφείλεται και στο φλερτ της

Ελένης με τον αδερφό της Λίνας, Μάρκο, όπως θα δούμε κατά τη διάρκεια του μυθιστορήματος. Ενώ αρχικά η Λίνα μετά το διαζύγιο των γονιών της είχε απομακρυνθεί από τις φίλες της, μετά την εμφάνιση του Crazyboy ξεκινά να βγαίνει και πάλι μαζί τους και να τους εκμυστηρεύεται λεπτομέρειες για τον κρυφό της θαυμαστή.

[...] *Με το που μπήκε στο σπίτι φώναζε σαν παλιομοδίτικος Αμερικάνος σύζυγος:*

- *Honey, I'm home!*

Έτσι πάντα έκανε η Λίνα εδώ κι ένα χρόνο, κάθε μεσημέρι που γύριζε από το σχολείο. Κι ας μη χρειαζόταν, γιατί η Χόνεϊ η δική της την περίμενε όπως και τώρα εκεί στην πόρτα. [...]
(Μάστορη, 2006: 7)

Η Λίνα καθόλη τη διάρκεια του μυθιστορήματος παρουσιάζεται να έχει μια ιδιαίτερη σχέση με τη γάτα της. Μπορεί μετά το διαζύγιο να μην εξωτερικευόταν και τόσο όπως παλιά αλλά η Χόνεϊ ήταν το μόνο πρόσωπο στην ιστορία που μίλαγε περισσότερο απ' όλους.

[...]-*Πως τα πέρασες σήμερα; τη ρώτησε και, κάθισε στο κρεβάτι της, άφησε να γλιστρήσει η σάκα από την πλάτη της. Σαν να σκυλοβαρέθηκες μου φαίνεται, για να την πέφτεις στα μπουλντόγκ μου... Έλα στην αγκαλιά μου να σου δώσω ένα φιλάκι.*

Η Χόνεϊ ανέβηκε στο κρεβάτι γουργουρίζοντας και κείνη την έσφιζε τρυφερά πάνω της. [...] (Μάστορη, 2006: 7)

Ιδιαίτερα στο παρακάτω απόσπασμα περιγράφεται αναλυτικότερα η στενή σχέση της Λίνας με το κατοικίδιο της, Χόνεϊ, καθώς της εξομολογείται ό,τι βιώνει. Έτσι η Χόνεϊ αντικαθιστά τον ρόλο των φίλων της Λίνας καθώς σε αυτήν εξομολογείται πλέον τα μυστικά και τις σκέψεις της. Η Λίνα, λοιπόν, αντιμετώπιζε τη γάτα της σαν κανονικό άνθρωπο-φίλη της.

[...] *Η Λίνα ανέκαθεν μιλούσε στη Χόνεϊ, λες και ήταν άνθρωπος. Τον τελευταίο καιρό όμως της μιλούσε σαν να ήταν φιλενάδα της, κι ακόμη παραπάνω. Σαν να ήταν ο εαυτός της ο ίδιος. Αυτή δεν*

κρατούσε ημερολόγιο, όπως άλλα κορίτσια της ηλικίας της. Είχε τη Χόνει. Ακόμη καλύτερη από ημερολόγιο, το οποίο, στο κάτω κάτω, μπορούσε να πέσει σε ξένα χέρια και να διαβαστεί, ενώ η Χόνει ήταν εχέμυθη σαν τάφος. Και αυτή δεν απόφευγε ποτέ τη ματιά της. Και ήταν η μόνη που ήξερε τον κρυφό της πόθο να γίνει τραγουδίστρια μια μέρα, όσο κι αν αρνιόταν μετά από το χωρισμό των γονιών της να τραγουδήσει. Η Χόνει ήξερε ότι η Λίνα τραγουδούσε από μέσα της. Βουβά.[...] (Μάστορη, 2006: 43)

Στα παραπάνω επιβεβαιώνεται ότι η Χόνει βοηθάει με τον βουβό ρόλο του ακροατή την Λίνα να εξωτερικεύσει λίγο τα συναισθήματα, καθώς από το διαζύγιο των γονιών κι έπειτα έχει κλειστεί στον εαυτό της. Είναι λοιπόν ένας επίπεδος χαρακτήρας που απλά βοηθάει στο να κυλίσει ομαλά η ιστορία και να μάθουμε περισσότερα για την ηρωίδα και ταυτόχρονα στατικός καθώς δεν εξελίσσεται καθόλου. Το ίδιο αποτελεί και η φίλη της Ελένη, η οποία είναι η πιο κοντινή της φίλη από τις υπόλοιπες. Αυτό φαίνεται και από τις διαδικτυακές τους συνομιλίες.

[...] Για καλή της τύχη, πέτυχε την Ελένη στο διαδίκτυο.

Λίνα: Ελενάκι, χρόνια πολλά!

Ελένη: Χρόνια πολλά! Τι γίνεται; Πως πήγε το μεσημεριανό;

Λίνα: ΧΑΛΙΑ! Οι παπούδες της Κώστιας μας έφτυσαν κανονικά. Η μαμά έπαθε λογοδιάρροια, όπως συνήθως όταν την πιάνει το νευρικό της [...]. (Μάστορη, 2006: 71).

Η Ελένη, αποτελούσε πολύ στενή φίλη της Λίνας από πριν το διαζύγιο των γονιών της. Ωστόσο, μετά το διαζύγιο των γονιών της, όταν η Λίνα γενικά κλείστηκε στον εαυτό της σταμάτησε τις πολλές επαφές και με τις υπόλοιπες φίλες της. Ενώ δεν μιλούσε τακτικά μαζί τους παρά μόνο στο σχολείο, η Ελένη ήταν τακτική και παρόλο που η Λίνα δεν είχε πάντα κέφι και όρεξη εκείνη την παρακινούσε να επιστρέψει στις παλιές τους συνήθειες (π.χ -Θα μπορούσαμε κι εμείς να ιδωθούμε... - Είναι αργά για εμάς, βρε Ελένη)(Μάστορη, 2006:71). Βέβαια, ένα μέρος του ενδιαφέροντος της Ελένης οφειλόταν και στο ενδιαφέρον της για τον Μάρκο (π.χ Ε:-Ο Μάρκος;, Λ:- Στην κοσμάρα του όπως πάντα) (Μάστορη, 2006:71). Η Ελένη επιβεβαιώνεται ότι είναι η πιο στενή της φίλη, καθώς όπως φαίνεται και παρακάτω είναι αυτή που

μαθαίνει τα μυστικά της Λίνας πρώτη αλλά και στην οποία εξομολογείται για πρώτη φορά για τον περιβόητο Crazyboy.

[...] *Λίνα: Ναι, να πάμε. Ακου τώρα το άλλο: Κάποιος Crazyboy μου έστειλε «χρόνια πολλά» με μέιλ. Ξέρεις τίποτε εσύ γι' αυτό;*

Ελένη: Εγώ; Τι να ξέρω, δηλαδή;

Λίνα: Έλεγα μη μου έστειλε καμία από εσάς για πλάκα...

Ελένη: Εγώ, πάντως, όχι! Αλλά γιατί υποψιάζεσαι εμάς; Αποκλείεται να σου το έστειλε κάποιος θαυμαστής σου; [...]
(Μάστορη, 2006: 71)

Στη συνέχεια του μυθιστορήματος η Ελένη εκτός από στενή της φίλη, εξελίσσεται και σε κορίτσι του αδερφού της Μάρκου. Επίσης, είναι και αυτή η οποία αποκαλύπτει στην Λίνα για την ταυτότητα του ως κρυφός θαυμαστής- Crazyboy.

[...]- *Μάλλον δε σου είπε ακόμη ο Μάρκος ότι είναι αυτός ο Crazyboy.*

Η Λίνα με τη φόρα της διήγησης, συνέχισε για μερικά δευτερόλεπτα να λέει τα δικά της, αλλά μετά, συνειδητοποιώντας τι είχε ακούσει, έχασε μιλιά και χρώμα.

- *Σίγουρα δε σου το είπε, ξανά η Ελένη. Ε, λοιπόν, αυτός είναι ο Crazyboy! [...]* (Μάστορη, 2006: 187)

Βλέπουμε ότι το πιο κοντινό περιβάλλον της Λίνας στο μυθιστόρημα τη; Μάστορη είναι η γάτα της και η Ελένη, φίλη κολλητή της ο οποία είναι και φλερτ του αδερφού της, στις οποίες λέει όλα της τα προβλήματα. Την βοηθούν να εξωτερικευτεί και επίσης να ξεφύγει λίγο από το διαζύγιο των γονιών της.

Στο φιλικό περιβάλλον της Λίνας ανήκουν και οι άλλες συμμαθήτριές της, Πόπη και Κορίνα. Βέβαια οι σχέσεις τους μετά το διαζύγιο των γονιών της δεν ήταν τόσο στενές, ενώ οι συναντήσεις τους σπάνιες. Όλα αλλάζουν φυσικά μετά την εμφάνιση του Crazyboy και του φλερτ της Πόπης, Ρωμαίου. Τότε τα κορίτσια βρίσκουν αφορμές συνάντησης και επιστρέφουν στις παλιές συνήθειες τους, όταν μαζεύονταν και σχολίαζαν και οι τέσσερις τους, Ελένη, Λίνα, Πόπη και Κορίνα.

[...] Την Κυριακή το πρωί οι τέσσερις της κοριτσοπαρέας συναντήθηκαν επειγόντως στο σπίτι της Ελένης, γιατί η Πόπη, εκτός από «Έγινε!», δεν ήθελε να τους πει τίποτε άλλο για το φιλί από το τηλέφωνο (κινητό ή σταθερό) ή από ηλεκτρονικό ταχυδρομείο [...] (Μάστορη, 2006: 126)

Όσον αφορά το άλλο μυθιστόρημα, (*Ο Σίσυφος στο μπαλκόνι*) κάποιοι χαρακτήρες παρουσιάζονται πιο κοντά στο κορίτσι. Αν και δεν έχει πλούσιο φιλικό περιβάλλον όπως η Λίνα στο μυθιστόρημα της Μάστορη, μπορούμε να διακρίνουμε μια ιδιαίτερη χημεία με τον γάτο της, ο οποίος παρουσιάζεται ως αφηγητής-παραουσιαστής στο μυθιστόρημα του Τατσόπουλου, και με την Μολδαβή νταντά της. Ο γάτος της Κυβέλης, Σίσυφος, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί τον πρωταγωνιστή της ιστορίας καθώς όλα τα γεγονότα διαδραματίζονται γύρω από τον χαρακτήρα του ενώ εξαιτίας αυτών των γεγονότων γίνεται η αναφορά στο διαζύγιο των γονιών της Κυβέλης και στην ίδια την Κυβέλη, η οποία είναι απλά ένας κεντρικός-στατικός χαρακτήρας στο μυθιστόρημα που βοηθάει στην πλοκή της ιστορίας. Ο Σίσυφος σαν χαρακτήρας είναι στατικός παρόλο που παρουσιάζεται να περνάει πολλά. Από τη στιγμή που τον βρήκε η Κυβέλη όμως είναι πιστός σύντροφος και ακροατής. Στην αρχή, βέβαια, ο Σίσυφος απέφυγε την Κυβέλη, όπως φαίνεται και στο παρακάτω απόσπασμα, λόγω της προηγούμενης εμπειρίας του από τα άλλα παιδιά.

[...]. Έτσι κι εγώ, μόλις την είδα να με πλησιάζει, το έβαλα στα πόδια. Ελάτε στη θέση μου. Με πλησιάζει ένα κοριτσάκι όχι μεγαλύτερο από το χτεσινό «αγγελούδι» και όχι λιγότερο όμορφο- τουτέστιν; Όχι και λιγότερο κακόβουλο. Βαστάτε, ποδαράκια μου! Ευτυχώς τα ποδαράκια μου δε βαστούσαν και πολύ από την ασιλία- τα εμπόδιζε και ο τενεκές- και η Κυβέλη κατάφερε να με προφτάσει. Πάλεψα να της ξεφύγω, αλλά μάταια- εκείνη ήταν χειροδύναμη, κλασσικό αγοροκόριτσο, κι εγώ ένα καταπονημένο τετράποδο, που θα έδινε και τη μια από τις επτά ζωές του για μια ώρα ύπνο [...] (Τατσόπουλος, 2009: 70).

Όμως στη συνέχεια ο Σίσυφος δεν καταφέρνει να της ξεφύγει γεγονός που τον συμφέρει, αφού η Κυβέλη δεν θέλει τίποτε άλλο εκτός από το να τον φροντίσει. Έκτοτε γίνονται αχώριστοι φίλοι.

[...] Αφέθηκα στη μοίρα μου. Η Κυβέλη έλυσε το τενεκεδάκι από την ουρά μου. Θα θέλει να μου δέσει τίποτε πιο φαντεζίστικο- σκέφτηκα με κακεντρέχεια-, ενόσω με τα χάρδια της ένιωθα ήδη να γλαρώνω. Πρέπει να αποκοιμήθηκα και, προς μεγάλη μου έκπληξη, όταν ξύπνησα, βρισκόμουν ακόμη στην αγκαλιά της, με το μοτεράκι του γουργουρητού μου αναμμένο. Η ουρά μου ήταν ελεύθερη. Εκείνη που είχε σκλαβωθεί- ανεπανόρθωτα, θέλω να πιστεύω- ήταν η καρδιά μου. [...] (Τατσόπουλος, 2009: 70).

Η σχέση τους είναι τόσο στενή όσο και της Λίνας με την Χόνεϊ στο μυθιστόρημα της Μάστορη, *Κουκλίνα*. Έτσι κι εδώ ο γάτος αποκτά το ρόλο του συντρόφου-φίλου, στον οποίο η ηρωίδα μιλάει και εξομολογείται και τις πιο κρυφές της σκέψεις, αλλά και ο οποίος της κρατάει συντροφιά στη μοναξιά της, όπως φαίνεται και στο παρακάτω απόσπασμα:

[...] Χωρίζω τη ζωή μου σε προ Κυβέλης και μετά Κυβέλη εποχή. Η Κυβέλη ευθύνεται για ό,τι είμαι σήμερα, για τις γνώσεις μου, για τους τρόπους μου, ακόμα και για το όνομα μου. Η Κυβέλη μου διάβαζε πάντοτε φωναχτά τα σοφά βιβλία της- μερικές φορές υπερβολικά φωναχτά, άλλες πάλι υπερβολικά γρήγορα- και σε ένα από αυτά πέτυχε την ιστορία του Σίσυφου.[...] (Τατσόπουλος, 2009: 86).

Εκτός από τον Σίσυφο, η Κυβέλη στο κοντινό της περιβάλλον έχει και την Μολδαβή νταντά της, που έθεσε η μητέρα της να την προσέχει μετά το διαζύγιο με τον πατέρα της. Η Μολδαβή ως επίπεδος-στατικός χαρακτήρας στην ιστορία απλά φροντίζει τα βασικά για την Κυβέλη, την βόλτα, το φαγητό, το σχολείο, καθώς δεν μπορούν να συνεννοηθούν καλά. Δεν αποτελεί πολύ σημαντικό πρόσωπο στην ιστορία γι' αυτό δεν εμφανίζεται πολλές φορές αλλά περιστασιακά. Οι αναφορές σε αυτήν είναι ελάχιστες, ώστε να συλλέξουμε πολλές πληροφορίες γι' αυτήν.

[...] Αρχισε να βγαίνει τακτικά και ν' αφήνει στη θέση της μια κοπέλα από τη Μολδαβία που μίλαγε αλαμπουρνέζικα. Η ίδια η κοπέλα πίστευε ότι μιλούσε αγγλικά, μα τα αγγλικά της ήταν χειρότερα και από τα αγγλικά του Γκρέγκορι- αγγλικά μονάχα στη δική τους φαντασία. Η Κυβέλη γνώριζε περισσότερα αγγλικά από το νηπιαγωγείο- τώρα μάλιστα που ετοιμαζόταν

για το δημοτικό, είχε πάρει και καινούργια βιβλία-, αλλά η κοπέλα από τη Μολδαβία επέμενε ότι τα δικά της αγγλικά ήταν ανώτερα, μια και είχε τελειώσει πανεπιστήμιο στη πατρίδα της, άσχετο αν το είχε τελειώσει στα μολδαβικά. Δεν έβγαζες άκρη.[...] (Τατσόπουλος, 2009: 79).

Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ο Σίσυφος βρίσκεται πιο κοντά στην Κυβέλη καθώς του λέει τα πάντα και τον φροντίζει. Είναι ο μόνος που της έχει συμπαρασταθεί μετά το διαζύγιο των γονιών της. Η Μολδαβή αποτελεί απλά ένα χαρακτήρα στο μυθιστόρημα, στο φιλικό περιβάλλον της Κυβέλης, που απλά είναι υπεύθυνος για την Κυβέλη, χωρίς να φαίνεται να αναπτύσσεται κάποια ιδιαίτερη σχέση, όπως αυτή με τον Σίσυφο.

Τέλος, και στα δύο μυθιστορήματα οι συγγραφείς επιλέγουν δυο γάτες ως στενό φιλικό περιβάλλον για τα δύο κορίτσια, ίσως γιατί όπως φαίνεται σε αυτές εκμυστηρεύονται τα πάντα χωρίς να κινδυνεύουν να μαθευτούν και με αυτόν τρόπο μπορούμε να μάθουμε περισσότερα για τους ήρωες των μυθιστορημάτων.

Κεφάλαιο 9^ο

Διαζύγιο και σχολικό περιβάλλον στα δύο μυθιστορήματα

Έχουμε ήδη αναφερθεί σε δύο παράγοντες που επηρεάζουν το παιδί που βρίσκεται σε κατάσταση διαζυγίου, το οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον. Σε αυτό το κεφάλαιο θα αναφερθούμε στον τελευταίο παράγοντα που καταγράφεται και στα βιβλία μας, το σχολικό περιβάλλον. Όταν αναφερόμαστε στο σχολικό περιβάλλον εννοούμε τόσο τους δασκάλους και τους συμμαθητές-φίλους του παιδιού όσο και στην στάση του ίδιου του παιδιού στο χώρο αυτό. Στα βιβλία που έχουμε προαναφερθεί δεν γίνονται αναφορές στους δασκάλους των παιδιών. Γι'αυτό όπως αναφερθήκαμε παραπάνω χωρίσαμε τους συμμαθητές του παιδιού σε πολύ κοντινό φιλικό περιβάλλον και στο σχολικό περιβάλλον, στο οποίο θα επικεντρωθούμε. Εκτός, από τους συμμαθητές των ηρωίδων θα αναφερθούμε και στη στάση και τη συμπεριφορά τους στο σχολείο και την επίδοσή τους σε αυτό. Το διαζύγιο θεωρείται ότι μπορεί να επηρεάσει σημαντικά την επίδοση του παιδιού όταν είτε το βιώνει ήπια είτε πιο έντονα. Ωστόσο, θεωρείται ότι όσο πιο συνειδητοποιημένο είναι το παιδί για το διαζύγιο και όσο πιο καλή είναι η σχέση των γονιών του με αυτό, αλλά και μεταξύ του, βοηθάει να προσαρμοστεί καλύτερα στα νέα δεδομένα, γεγονός το οποίο θα το βοηθήσει να κρατήσει μια καλύτερη πιο επιθυμητή στάση σε όλους τους τομείς της ζωής του, όπως το σχολείο.

Στα βιβλία που μελετάμε οι συγγραφείς δεν εστιάζουν τόσο στον παράγοντα σχολείο αλλά στα άτομα που συναντά το παιδί σε αυτό, στη μεταξύ τους σχέση και πως το επηρεάζουν. Στην *Κουκλίνα*, της Μάστορη για παράδειγμα παρουσιάζονται κατά διαστήματα λεπτομέρειες της σχολικής καθημερινότητας της Λίνας ενώ ταυτόχρονα η συγγραφέας εστιάζει στις συζητήσεις των συμμαθητριών και συμμαθητών της Λίνας. Όπως θα δούμε, το φλερτ στο σχολείο με τον συμμαθητή της Γιάννη, γνωστό στο μυθιστόρημα και ως «βυζοκυνηγό», ο οποίος θεωρείται ως υποψήφιος Crazyboy, είναι αυτό που θα προκαλέσει τη Λίνα να ξεφύγει από την κατάσταση του διαζυγίου, να εξωτερικευθεί, να φροντίζει πάλι τον εαυτό της και να αρχίσει να εκμυστηρεύεται πάλι τις σκέψεις της και στις υπόλοιπες φίλες της. Έτσι, βλέπουμε ότι το διαζύγιο δεν επηρέασε την ηρωίδα στην επίδοσή της στο σχολείο

αλλά περισσότερο στη συμπεριφορά της και στον ψυχικό της κόσμο, οδηγώντας την να κλειστεί στον εαυτό της.

[...] Από τότε που είχαν μπει στο γυμνάσιο, στα διαλείμματα έκαναν επανάληψη στο μάθημα που ακολουθούσε. Ήταν μελετηρές μαθήτριες και οι δύο. Η Ελένη, μάλιστα, ήταν του δεκαεννιά και κάτι, απουσιολόγος και πρόεδρος στο Δεκαπενταμελές. Και διάβαζαν, από το δημοτικό κιόλας, πολλές φορές μαζί στο σπίτι τότε της μιας και τότε της άλλης. [...] (Μάστορη, 2006: 39)

Ενώ λοιπόν βλέπουμε στο παραπάνω απόσπασμα, πως η Λίνα δεν επηρεάστηκε από το διαζύγιο στην επίδοση της στο σχολείο και στα μαθήματα, παρατηρούμε ότι έχει σταματήσει μια παλιά της συνήθεια, το οποίο φαίνεται και παρακάτω, το τραγούδι. Ενώ λοιπόν παλιά τραγουδούσε, τώρα πια παριστάνει πως τραγουδάει.

[...] Το βραδάκι η Λίνα πήγε στο φροντιστήριο αγγλικών την ώρα που χτυπούσε το κουδούνι για μέσα. Με το που κάθισαν, η καθηγήτρια τους έδωσε δύο εγγλέζικα χριστουγεννιάτικα τραγούδια.

- Είναι το «Άγια Νύχτα» και «Το έλατο», τους είπε. Ξέρετε πως πάει η μουσική από τα ελληνικά. Απλώς θα μάθετε τα λόγια. Οκεί;

Το τραγουδούσε η Λίνα αυτά τα τραγούδια στη χορωδία σε κάθε χριστουγεννιάτικη γιορτή. Πρώτα στο δημοτικό και μετά στο γυμνάσιο. Και εφέτος ήταν στην χορωδία. Απλώς εκεί τραγουδούσε τώρα χωρίς φωνή. Ανοιγόκλεινε κανονικά το στόμα της και κανείς δεν είχε πάρει είδηση τη διαφορά. Και είχαν ήδη αρχίσει τις πρόβες για τα Χριστούγεννα. [...] (Μάστορη, 2006: 47)

Μια παρόμοια στάση τηρεί και στο μάθημα της γυμναστικής, καθώς όπως βλέπουμε αποφεύγει και προτιμάει να κάνει επανάληψη στα υπόλοιπα μαθήματα του σχολείου της, απομονωμένη από την υπόλοιπη τάξη.

[...] Στο σχολείο η Λίνα συνέχισε να κάνει χρήση των προνομίων της μέρας, ζητώντας να εξαιρεθεί από τη γυμναστική, την οποία, εδώ που τα λέμε, ποτέ της δεν είχε χωνέψει, κι ακόμη λιγότερο από τότε που απέκτησε στήθος και που έπρεπε να το προσέχει είτε να μη φαίνεται είτε να μην

ταλαντεύεται είτε να μην τούτο είτε να μην το άλλο.. Και, ενώ οι άλλοι έκαναν επικύψεις και τροχάδην και όλα αυτά που μισούσε, του λόγου της κάθισε με την ησυχία της και έκανε επανάληψη στη φυσική, όπου είχαν προγραμματισμένο διαγώνισμα την επόμενη ώρα. Κι ας μην το χρειαζόταν. Στα μαθήματα η Λίνα έπαιρνε πάντα πολύ καλούς βαθμούς και ιδιαίτερα στα θετικά.[...] (Μάστορη, 2006: 149)

Από τα παραπάνω βλέπουμε ότι η Λίνα δεν έχει επηρεαστεί από το διαζύγιο ως προς την επίδοσή της στο σχολείου και στη μόρφωσή της. Όμως το διαζύγιο της έχει προκαλέσει μια ανασφάλεια και μια τάση εσωστρέφειας, το οποίο συμπεραίνουμε και από τα παραπάνω αλλά και από άλλες αναφορές στο μυθιστόρημα. Για παράδειγμα, η ανασφάλεια του χαρακτήρα της φαίνεται από το γεγονός ότι έχει κόψει το τραγούδι και πλέον κάνει πως τραγουδά ενώ απλά ανοιγοκλείνει το στόμα της, αλλά και από την αποχή της από τη γυμναστική. Όλα αυτά αλλάζουν βέβαια όταν αρχίζει να λαμβάνει mail από τον μυστηριώδη Crazyboyaλλά και από το φλερτ που ξεκινάει με τον συμμαθητή της Γιάννη.

Σε αντίθεση με την *Κουκλίνα* της Μάστορη, στο μυθιστόρημα του Τατσόπουλου *Ο Σίσυφος στο μπαλκόνι*, ο συγγραφέας δεν μας δίνει λεπτομέρειες για τη σχολική καθημερινότητα της ηρωίδας, ούτε για την επίδοσή της. Οι μόνες πληροφορίες που έχουμε για την παιδεία της είναι μονάχα για την τάξη που πηγαίνει και για το επίπεδο των αγγλικών της. Επικεντρώνεται περισσότερο στην ιδιαίτερη σχέση που αποκτά με τον συμμαθητή της Πάτροκλο και στα προβλήματα που θα επιφέρει αυτή στο σπίτι. Αυτή η ελλιπής αναφορά, εξάλλου, οφείλεται στο γεγονός ότι επίκεντρο της ιστορίας δεν είναι η μόρφωση και η παιδεία της Κυβέλης αλλά οι περιπέτειες του Σίσυφου, ο οποίος τυχαίνει να γνωρίσει την Κυβέλη, και έτσι γίνεται και η αναφορά στον χαρακτήρα της.

[...] Η Κυβέλη γνώριζε περισσότερα αγγλικά από το νηπιαγωγείο- τώρα μάλιστα που ετοιμαζόταν για δημοτικό, είχε πάρει και καινούργια βιβλία-, αλλά η κοπέλα από τη Μολδαβία επέμενε ότι τα δικά της αγγλικά ήταν ανώτερα, μια και είχε τελειώσει πανεπιστήμιο στην πατρίδα της, ασχέτως αν το είχε τελειώσει στα μολδαβικά. Δεν έβγαζες άκρη.[...] (Τατσόπουλος, 2009: 79)

Βλέπουμε ότι ούτε η Κυβέλη έχει προβλήματα στην επίδοσή της στα μαθήματα, καθώς ξέρει να μιλάει αγγλικά καλά και να συνεννοείται με τη Μολδαβή νταντά της. Όπως είπαμε στο μυθιστόρημα δεν συλλέγουμε πολλές πληροφορίες για το σχολικό περιβάλλον της Κυβέλης. Όμως μπορούμε να θεωρήσουμε μέρος του σχολικού περιβάλλοντος της Κυβέλης, και τον συμμαθητή της- φλερτ, με τον οποίο αποκτά στενή σχέση, και φέρνει σε δύσκολη θέση τον γάτο-φίλο της Σίσυφο.

[...] *Το λάθος μου λεγόταν Πάτροκλος. Μοιραίο λάθος. Ο Πάτροκλος ήταν ένα χρόνο μεγαλύτερος από την Κυβέλη – ετοιμαζόταν πυρετωδώς για Τετάρτη δημοτικού- και αυτό επειδή του έδινε τον αέρα του βετεράνου. Αν η Κυβέλη ήταν αγοροκόριτσο, ο Πάτροκλος ήταν κοριτσοάγορο. Στο σχολείο τα άλλα αγόρια τον έβαζαν πάντα τερματοφύλακα. [...]* (Τατσόπουλος, 2009 : 92).

Από τις παραπάνω αναφορές επιβεβαιώνεται ότι στο *Ο Σίσυφος στο μπαλκόνι*, ο συγγραφέας αναφέρεται απειροελάχιστα στη σχολική καθημερινότητα της ηρωίδας, Κυβέλης. Όποια αναφορά γίνεται στο σχολείο γίνεται παρενθετικά προκειμένου να κάνει εισαγωγή σε κάποιο άλλο θέμα. Ωστόσο, συμπεραίνουμε ότι η Κυβέλη είχε καλό επίπεδο μόρφωσης, καθώς όπως αναφέρεται τα αγγλικά της ήταν αρκετά καλά. Επομένως, το διαζύγιο δεν την επηρέασε αρνητικά στις ακαδημαϊκές της επιδόσεις.

Έτσι, στα δύο μυθιστορήματα και οι δύο συγγραφείς δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερα στοιχεία για το σχολείο, έτσι ώστε να μπορούμε να το εξετάσουμε λεπτομερώς ως προς την επιρροή του στους χαρακτήρες που βίωσαν το διαζύγιο των γονιών του. Παρόλα αυτά, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι και στα δύο μυθιστορήματα το διαζύγιο των γονιών των ηρωίδων δεν επηρέασε αρνητικά την επίδοσή τους στα μαθήματα. Αντίθετα, τους βοήθησε να το ξεπεράσουν και να εξωτερικευτούν, καθώς μέσα από αυτό και τα δύο κορίτσια αποκτούν φλερτ, το οποίο τα βοηθάει να ξεφύγουν από την κατάσταση που βιώνουν και να σταματήσουν να το βλέπουν ως πρόβλημα στη ζωή τους.

Συμπεράσματα

Από την ανάλυση των μυθιστορημάτων της εργασίας μας βλέπουμε ότι υπάρχουν τόσο αρκετές ομοιότητες όσο και διαφορές μεταξύ τους. Με βάση τους στόχους που θέσαμε προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

Η κάθε οικογένεια διαχειρίζεται με διαφορετικό τρόπο την κατάσταση διαζυγίου που βιώνει. Ενώ και στα δύο μυθιστορήματα τα μέλη της οικογένειας δεν παύουν να ενδιαφέρονται για το καλό της ηρωίδας, σημειώνονται διαφορές στο πώς χειρίζονται την κατάσταση αυτή.

Έτσι, στην *Κουκλίνα* της Βούλας Μάστορη τόσο οι γονείς όσο και οι υπόλοιποι συγγενείς χειρίζονται το διαζύγιο με πολύ διακριτικό τρόπο απέναντι στα παιδιά. Παρατηρούμε ότι τα παιδιά βιώνουν πολύ ήρεμα την περίοδο της κατάστασης του διαζυγίου, χωρίς πολλές κρίσεις. Μάλιστα, οι γονείς κάνουν τα πάντα για να μην λείψει τίποτα στα παιδιά τους από πριν. Έτσι, δεν αποφεύγεται η συνύπαρξη των πρώην συζύγων στον ίδιο χώρο και μάλιστα και με την καινούργια οικογένεια του πατέρα. Αλλά και οι λοιποί συγγενείς, θείοι, παππούδες, ξαδέλφια κάνουν σαν να μην συμβαίνει τίποτα. Επομένως, αποκτάμε μια απολύτως ώριμη και σωστή εικόνα αντιμετώπισης διαζυγίου από τους γονείς έτσι ώστε τα παιδιά τους να βιώσουν λιγότερο άσχημα και επίπονα την κατάσταση αυτή.

Εντύπωση προκαλεί η πρωτόγνωρη στάση του αδερφού της ηρωίδας του μυθιστορήματος *Κουκλίνα*, ο οποίος προκειμένου να δει ξανά την αδερφή του χαρούμενη και να επανέρχεται στις παλιές της συνήθειες, παριστάνει τον κρυφό θαυμαστή. Αφού καταφέρνει τον σκοπό του στο τέλος του μυθιστορήματος αποκαλύπτεται έμμεσα. Βλέπουμε πως ο αδερφός της Λίνας τηρεί μια πολύ τρυφερή και συμπνευτική στάση απέναντι στην αδερφή του, καθώς είναι ο μόνος που καταλαβαίνει ακριβώς τι εκείνη βιώνει.

Αντίθετα, στο μυθιστόρημα του Πέτρου Τατσόπουλου *ο Σίσυφος στο μπαλκόνι*, η στάση της οικογένειας είναι λιγότερο διακριτική, παρόλο που τα μέλη της δεν παύουν να ενδιαφέρονται για το καλό της ηρωίδας. Πιο συγκεκριμένα, η μητέρα της ηρωίδας, της Κυβέλης, βιώνει με άσχημο τρόπο το διαζύγιο, με αποτέλεσμα το ίδιο να βιώνει και η Κυβέλη. Αφού ξεπερνά τα κλάματα ακολουθούν οι κρίσεις νεύρων και η μητέρα της Κυβέλης παύει να είναι στοργική, παραχωρώντας τον ρόλο της στη Μολδαβή νταντά της. Ο δε πατέρας της Κυβέλης παύει πια να

ενδιαφέρεται για την Κυβέλη και την πρώην οικογένειά του, ξαναφτιάχνοντας τη ζωή του τηρώντας μια απομακρυσμένη στάση από αυτήν. Έτσι, η στάση και των δύο γονέων δεν βοηθάει και πολύ την ηρωίδα να βιώσει με ομαλό και ήρεμο τρόπο το διαζύγιο των γονιών της.

Από την άλλη πλευρά και οι φίλοι των ηρώων παίζουν καθοριστικό ρόλο με τη στάση που θα κρατήσουν, στο πώς θα βιώσει το διαζύγιο ο ήρωας. Πιο συγκεκριμένα, στην *Κουκλίνα* το φιλικό περιβάλλον είναι αρκετά πλούσιο. Έτσι πρώτα θα αναφερθούμε στους πιο στενούς φίλους. Ο πιο κοντινός χαρακτήρας της ηρωίδας, της Λίνας, είναι η γάτα της, η Χόνεϊ, η οποία αποτελεί τον σύντροφο-ψυχολόγο της. Σε αυτήν εκμυστηρεύεται τα πάντα επομένως μπορούμε να πούμε πως αποτελεί σημαντικό παράγοντα, έτσι ώστε η Λίνα να μη βιώνει έντονα την μοναξιά έχοντας κάπου να εξωτερικεύσει τα συναισθήματα και τις σκέψεις της.

Αμέσως μετά ακολουθεί η κολλητή της Ελένη, η οποία έχει καθοριστικό ρόλο στο μυθιστόρημα, η οποία δεν παύει να είναι κοντά της παρακινώντας την να ξαναγυρίσει στις παλιές της συνήθειες και να ξαναβγούν πάλι όλες οι φίλες μαζί. Πέρα από το γεγονός ότι η Λίνα μοιράζεται μαζί της τα μυστικά της, βοηθώντας την να νιώσει καλύτερα και λιγότερο μοναξιά, η Ελένη παίρνει και αυτή μέρος στην επιχείρηση του αδερφού της Λίνας, να την κάνει πάλι να επιστρέψει στον παλιό χαρούμενο τρόπο ζωής και επανέλθει από το διαζύγιο των γονιών της.

Ακόμη, σημαντικό ρόλο μπορούμε να πούμε ότι έχουν τόσο και οι υπόλοιπες φίλες της Λίνας, με τις οποίες περνάει καλά και ξεχνιέται από την κατάσταση που βιώνει όσο και για τους ίδιους ακριβώς λόγους με τον συμμαθητή-φλερτ της Γιάννη. Έτσι λοιπόν, συμπεραίνουμε ότι και το φιλικό περιβάλλον της ηρωίδας κάνει τα πάντα για να ξεπεράσει το διαζύγιο των γονιών της.

Στο *ο Σίσυφος στο μπαλκόνι* η Κυβέλη δεν έχει τόσο πλούσιο φιλικό περιβάλλον όσο η Λίνα. Όμως και το φιλικό περιβάλλον της Κυβέλης δρα ευεργετικά ώστε να βιώσει το διαζύγιο των γονιών της καλύτερα. Αρχικά, όπως και η Λίνα, έχει έναν γάτο, τον Σίσυφο, που αποτελεί και γι' αυτήν συντροφιά στις δύσκολες ώρες εξομολογώντας του τα μυστικά της. Εκτός από τον γάτο έχει και έναν φίλο-φλερτ από το σχολείο, τον Πάτροκλο, η παρέα του οποίου την βοηθάει να ξεχαστεί από την κατάστασή της. Έτσι, και οι δύο χαρακτήρες, ο Σίσυφος και ο Πάτροκλος, με την μοναδική και ξεχωριστή τους στάση βοηθάνε την ηρωίδα και η παρέα μαζί τους είναι ευεργετική γι' αυτήν.

Σαφώς και όλη η κατάσταση του διαζυγίου ασκεί κάποια επιρροή και στις δύο ηρωίδες των μυθιστορημάτων. Οι παραπάνω παράγοντες απλά βοηθάνε στο να το βιώνουν οι χαρακτήρες λιγότερο επώδυνα. Πάντως και στην *Κουκλίνα* η ηρωίδα φαίνεται να αλλάζει συνήθειες μετά το διαζύγιο, κλείνεται στον εαυτό της, σταματάει να τραγουδάει και πλέον προσποιείται ενώ αποφεύγει τη γυμναστική. Βέβαια, το διαζύγιο φαίνεται να την επηρεάζει μόνο ως προς τη συμπεριφορά της και την στάση της γενικότερα στον περίγυρό της και όχι τόσο στη σχολική της επίδοση. Έτσι, ενώ παραμένει το ίδιο επιμελής όπως φαίνεται μέσα από το μυθιστόρημα, απομακρύνεται από τους/τις συμμαθητές/τριες και αποκτά νέες συνήθειες. Αυτό βέβαια αλλάζει σιγά σιγά με την εμφάνιση του Crazyboy που αποτελεί αφορμή να ξανασιμίζει με τις συμμαθήτριάς της και να εξωτερικευθεί, επιστρέφοντας στις παλιές της συνήθειες.

Κάτι παρόμοιο συμβαίνει και με την Κυβέλη, στο *ο Σίσυφος στο μπαλκόνι* καθώς η στάση της στο σχολείο και η σχολική της επίδοση δεν αλλάζει. Αλλά με το που αρχίζει να κάνει παρέα με τον συμμαθητή της, τον Πάτροκλο, όλα αλλάζουν και η ζωή της έχει αποκτήσει άλλο νόημα, ξεχνώντας τα προβλήματά της.

Επομένως βλέπουμε ότι το διαζύγιο ασκεί περίπου την ίδια επιρροή και στις δύο ηρωίδες. Με λίγα λόγια, δεν τις επηρεάζει τόσο σε σχολικό βαθμό, αλλά σε προσωπικό βαθμό, κάνοντάς τις να εσωτερικευθούν. Όμως ο κοινωνικός περίγυρός τους ανάλογα με την περίπτωση φροντίζει ώστε να το ξεπεράσουν γρήγορα και όσο γίνεται πιο ανώδυνα.

Βιβλιογραφία

1. Πρωτογενής

α. Μάστορη Β. (2006). *Η Κουκλίνα*. Αθήνα: Πατάκης.

β. Τατσόπουλος Π. (2009). *Ο Σίσυφος στο μπαλκόνι*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

2. Δευτερογενής

Ελληνόγλωσση:

- Αθανασίου Λ. (1997). *Μέθοδοι και τεχνικές έρευνας στις επιστήμες της αγωγής, ποσοτικές και ποιοτικές προσεγγίσεις*, Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Βερέμης Γ. (2011). *Οι επιπτώσεις του διαζυγίου στην ψυχοκοινωνική ανάπτυξη των παιδιών 8-12 ετών*, Ρόδος : Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
- Δουμάκου Μ. (2012). *Ανθεκτικότητα των μονογονεϊκών οικογενειών λόγω διαζυγίου και προσαρμογή των εφήβων*, Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Καλλίτση Γ. (2005). *«Ειδικές ιστορίες» για παιδιά, Κοινωνικά και προσωπικά προβλήματα (Θάνατος, Διαζύγιο, Σεξουαλική Παρενόχληση) μέσα από λογοτεχνικά κείμενα*, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Καρπόζηλου Μ., (1994), *Το παιδί στην χώρα των βιβλίων*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Κατσίκη- Γκίβαλου Α. (1997). *Το θαυμαστό ταξίδι: μελέτες για την παιδική λογοτεχνία*, Αθήνα : Πατάκης.
- Κούρος Ι. (1993), *Ψυχολογικά θέματα παιδιών και εφήβων: το διαζύγιο και τα παιδιά*, Εταιρία Ψυχολογικής Ψυχιατρικής Ενηλίκου και Παιδιού, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Λουμάκου, Μ.- Μπρουσκέλη, Δ. (2010). *Παιδί και γεγονότα ζωής: αρρώστια, νοσηλεία, διαζύγιο, θάνατος*. Αθήνα: Gutenberg.
- Μπάμπαλης Θ., (2003), *Παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών: Ψυχοκοινωνική προσέγγιση στην οικογένεια και στο σχολείο*, Ρόδος: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

- Μπουχέλου Μ. (2008). *Ο αντίκτυπος των ενδοοικογενειακών σχέσεων μετά το διαζύγιο στο αίσθημα εγκλωβισμού και στην αντιστροφή ρόλων των εφήβων με τους γονείς τους*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Πάντα Α. (2003). *Η γυναικεία μορφή στο παιδικό/ εφηβικό μυθιστόρημα μετά τη δεκαετία του 1980 με θέμα το διαζύγιο*, Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Παπαδάτος Ι. (2014). *Το παιδικό βιβλίο στην εκπαίδευση και στην κοινωνία*, Αθήνα: Παπαδόπουλος.
- Παπαδοπούλου-Μανταδάκη Σ. (2003). *Η κοινωνιοσυναισθηματική διδασκαλία της γλώσσας μέσα από το παιδικό ρεαλιστικό μυθιστόρημα: ένα παράδειγμα με θεματική ενότητα το διαζύγιο*, Αθήνα : Μεταίχμιο.
- Παρασκευοπούλου- Κόλλια Ε.Α. (2008), *Μεθοδολογία ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες και συνεντεύξεις*, Από: OpenEducation.
- Πατινιώτη Ν. (1992). *Μεθοδολογία και τεχνικές των κοινωνικών ερευνών και της συγγραφής διπλωματικών εργασιών*, Πάτρα: Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Φίλια Β. (1977). *Εισαγωγή στη μεθοδολογία και τις τεχνικές των κοινωνικών ερευνών*, Αθήνα: Gutenberg.
- Χατζηχρήστου, Σ. (2004). «Στάσεις και αντιλήψεις των εκπαιδευτικών σχετικά με το διαζύγιο και την προσαρμογή των παιδιών χωρισμένων γονέων», στο: *Το βήμα των κοινωνικών επιστημών*, αρ.τ 16.
- Χατζογιάννη Δ. (2016), *Ποιότητα αδελφικής σχέσης και διαζύγιο*. Βόλος: Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Ξενόγλωσση:

- Kelly J. & Emery R. (2003). «*Children's adjustment Following Divorce: Risk and Resilience Perspectives*», in *Family Relations, issue 52*.
- Leon K. (2003). *Risk and Protective Factors in young Children's Adjustment to Parental Divorce: A review of the research*, Από: *Family Relations, issue 52*.
- Lukens R. (1995). *A Critical Handbook of Children's Literature: Fifth Edition*, Ohio: Harper Collins Colledge.
- Nikolajeva M. (2005) *Aesthetic Approaches to Children's Literature: An Introduction*, Maryland, Toronto: The Scarecrow Press.